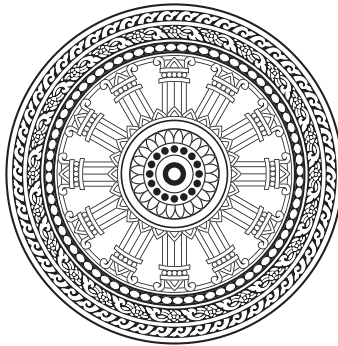

ธรรมธารา

Dhammadhara Journal of Buddhist Studies

ปีที่ 5 ฉบับที่ 2 (ฉบับรวมที่ 9) กรกฎาคม - ธันวาคม พ.ศ. 2562

สำนักการศึกษา วัดพระธรรมกาย

ISSN 2408-1892

การตรวจชำระและศึกษาพุทธานุสสติ
ในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาบาลี

An Edition and Study of the *Buddhānussati*
in the Pāli *Caturāraṅgā-aṭṭhakathā*

สุปราณี พณิชยพงศ์

Supranee PANITCHAYAPONG

นักวิจัย มูลนิธิธรรมกาย ประเทศไทย

Researcher, Dhammakaya Foundation, Thailand

ตอบรับบทความ (Received) : 19 ส.ค. 2562

รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 27 ก.ย. 2562

เริ่มแก้ไขบทความ (Revised) : 5 ก.ย. 2562

เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 10 ต.ค. 2562

การตรวจชำระและศึกษาพุทธานุสสติ ในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาบาลี

สุปราณี พณิชยพงศ์

บทคัดย่อ

การปฏิบัติธรรมแบบพุทธานุสสติ (การระลึกถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้า) ได้รับการสรรเสริญจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า เป็นเลิศกว่าบรรดากรรมฐานทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้จึงถูกจัดเป็นกรรมฐานตัวแรกของจตุกรรมฐาน ซึ่งเป็นที่นิยมปฏิบัติกันอย่างแพร่หลายในหมู่พระภิกษุสามเณร และพุทธบริษัทในประเทศแถบเอเชียใต้ และเอเชียอาคเนย์เช่น ศรีลังกา ไทย และเมียนมาร์ เป็นต้น งานวิจัยนี้ศึกษาการเจริญพุทธานุสสติในคัมภีร์นอกพระไตรปิฎกบาลีฉบับหนึ่ง ชื่อว่า “จตุรารักขาอรรถกถา” แม้ว่าจะมีเอกสารโบราณคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาเป็นจำนวนมากเก็บรักษาที่หอสมุดแห่งชาติ และวัดวาอารามต่างๆ ในประเทศไทย แต่ยังไม่พบว่า คัมภีร์ฉบับนี้ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่สำหรับผู้อ่านแต่อย่างใด ดังนั้นก่อนที่จะศึกษาเนื้อหาในคัมภีร์ เริ่มแรกจึงมีความจำเป็นที่จะต้องทำการตรวจชำระการปฏิบัติธรรมแบบพุทธานุสสติ โดยการตรวจชำระนี้ได้ใช้เอกสารโบราณอักษรขอมที่เก็บรักษาที่หอสมุดแห่งชาติกรุงเทพ ฯ จำนวน 5 ฉบับ จากนั้นจะเป็นการวิเคราะห์รายละเอียดต่างๆ

ของคัมภีร์ ได้แก่ ลักษณะของเอกสารโบราณคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา ผู้แต่งและสมัยที่แต่ง สถานที่แต่งและการแพร่หลาย รวมทั้งเนื้อหาสำคัญของคัมภีร์ การวิเคราะห์แสดงให้เห็นว่า ผู้แต่งคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา มีความรู้เกี่ยวกับหลักธรรมในพระไตรปิฎกและอรรถกถาบาลีเป็นอย่างดี ท่านสามารถแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า พุทธานุสสติ คือ การปฏิบัติธรรม โดยการระลึกถึงคุณสมบัติของกายสองกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ รูปกาย และธรรมกาย ซึ่งเป็นสิ่งที่อยู่เหนือปรากฏการณ์ธรรมชาติ และเป็นเรื่องอจินไตย โดยเฉพาะอย่างยิ่งคุณสมบัติของพระธรรมกาย ของพระองค์นั้นมีมากเหลือคณานับไม่มีที่สิ้นสุด คุณสมบัติเหล่านั้นเป็น สิ่งที่มีอยู่จริงที่พบได้ทั่วไปในอรรถกถาบาลีทั้งหลายซึ่งแต่งในช่วงราว ศริสต์ศตวรรษที่ 4-5

คำสำคัญ : พุทธานุสสติ จตุรารักขาอรรถกถา รูปกาย ธรรมกาย

An Edition and Study of the *Buddhānussati* in the *Pāli Caturārakkhā-aṭṭhakathā*

Supranee PANITCHAYAPONG

Abstract

Buddhānussati (a recollection of the Buddha) is a meditation object that the Buddha appraised as superior to other such objects. Because of its importance, it was placed first in the four meditation objects (*catukammaṭṭhāna*) that were extensively used by novices, monks and lay people in South and Southeast Asian countries such as Sri Lanka, Thailand and Myanmar. This paper examines the *Buddhānussati* in a Pāli non-canonical text entitled "*Caturārakkhā-aṭṭhakathā*" (commentary on the four protective meditations). Although a great many palm leaf manuscripts of this text are preserved in the National Library and monasteries in Thailand, no printed edition is available for readers. Accordingly, before details of the text could be studied, it was necessary to produce an edition of the *Buddhānussati*. This edition was based on five

Khom palm leaf manuscripts preserved in the Thai National Library. The text was then analysed in relation to the characteristics of the *Caturārakkhā-aṭṭhakathā* palm leaf manuscripts, author and period of composition, place of composition and transmission, and content. The analysis showed that the author of the *Caturārakkhā-aṭṭhakathā* was very knowledgeable about the Dhamma contained in the Tipiṭaka and Pāli Aṭṭhakathā. He clearly explained that the *Buddhānussati* is a recollection of the qualities of two bodies of the Buddha: *Rūpakāya* and *Dhammakāya*, which are supernormal and beyond reflection. In particular, the qualities of his *Dhammakāya* are immeasurable and endless. Those qualities are literal, as is commonly found in the Pāli Aṭṭhakathā that were composed in the 4th-5th centuries A.D.

Keywords : *Buddhānussati*, *Caturārakkhā-aṭṭhakathā*,
Rūpakāya, *Dhammakāya*

บทนำ¹

คัมภีร์พระไตรปิฎก และอรรถกถาบาลีแสดงความหมายของ พุทธานุสสติเป็น 2 นัย คือ (1) การตามระลึกถึงองค์พระสัมมาสัมมา-พุทธเจ้า และ (2) การตามระลึกถึงพระพุทธรูปของพระองค์ สำหรับ นัยแรกมีตัวอย่างปรากฏในพระไตรปิฎก และอรรถกถาบาลีหลายแห่ง เช่น พระปิงคิยะเถระเจริญพุทธานุสสติด้วยการนึกถึงพระพุทธรูปแล้ว สามารถเห็นพระพุทธรูปด้วยใจอย่างชัดเจนเหมือนเห็นด้วยตาเนื้อ² พระวิมลโกณฑัญญเถระเห็นพุทธลักษณะที่มีรัศมีเป็นทองคำที่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเนรมิตขึ้น เกิดจิตเลื่อมใส ทำพุทธลักษณะนั้น ให้เป็นนิมิตของการปฏิบัติธรรม ไม่ละปัดอันมีพระพุทธรูปนั้นเป็นอารมณ์ เมื่อตายไป ได้ไปบังเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิตบุรี³ และพระสิงคาลมาตาเถรี

1 งานวิจัยฉบับนี้ ได้ถูกตีพิมพ์เป็นภาษาอังกฤษใน Journal of Nāṇasaṃvara centre for Buddhist Studies Volume 1 (2018: 163-196) สำหรับฉบับภาษาไทยนี้ ผู้วิจัยได้ทำการปรับปรุงงานวิจัย ให้มีคุณภาพดียิ่งขึ้นกว่าเดิม โดยการเพิ่มเอกสารใบลานที่ใช้ในการ ตรวจชำระคัมภีร์อีก 1 ฉบับ คือ เอกสารใบลานอักษรขอม หมายเลข 3662/ข/1 สร้างโดยพระยาศรีสหเทพ (เพ็ง) ซึ่งผู้วิจัยพบว่าเป็นเอกสารใบลานที่มี คำอ่านบาลีที่ดีกว่าอีก 4 ฉบับที่มีอยู่เดิม มีผลให้การตรวจชำระ และ ศึกษาวิเคราะห์รายละเอียดต่างๆ ของคัมภีร์ มีความถูกต้อง และสมบูรณ์ มากขึ้น นอกจากนี้ สำหรับข้อความพระบาลีทั้งหมดของงานวิจัยนี้ ได้แก่ เนื้อหาหลักของคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา และข้อความบาลีที่อ้างอิงมาจาก พระไตรปิฎก อรรถกถา และปกรณ์วิเสส เป็นต้น ผู้ศึกษาได้ทำการแปล ด้วยสำนวนตนเอง

2 Sn 221.1142 = ชุ.สุ. 25/443/553

3 Th-a I: 155-156 = ชุ.เถร.อ. 25/313

หลังจากที่ท่านได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน ออกบวชแล้ว มีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะเห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตามระลึกนึกถึงพระองค์อยู่ไม่นานก็ได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ เป็นต้น⁴ ทั้งหมดนี้เป็นตัวอย่างของการเจริญภาวนาโดยการระลึกนึกถึงส่วนของรูปกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

การเจริญพุทธานุสสติตามนัยที่ 2 พบทั่วไปในคัมภีร์พระไตรปิฎกอรรถกถาบาลี และคัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค ทั้งหมดได้ระบุตรงกันว่าพุทธานุสสติ คือ การตรึงระลึกนึกถึงพระพุทธรูป 9 ประการของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ อรหัง (ผู้ห่างไกลจากกิเลส) สมมาสมพุทโธ (ผู้ตรัสรู้พร้อมโดยชอบ) วิชฺชาจรณสมุปฺปนโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ) สุกฺโขโต (ผู้เสด็จไปดี) โลกวิทู (ผู้รู้แจ้งโลก) อนุตฺตโร บุริสทฺมมฺสารถิ (เป็นสาวกผู้ฝึกบวชอันยอดเยี่ยม) สตุถา เทวมนุสฺसानํ (เป็นครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย) พุทฺโธ (เป็นผู้รู้ และทำให้ผู้อื่นรู้ตาม) และ ภควา (เป็นผู้มีโชค)⁵

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ในสุญฺติเถราปทานว่า การเจริญพุทธานุสสติยอดเยี่ยมกว่าบรรดาการเจริญกรรมฐานทั้งหลาย เพราะพุทธานุสสติให้ผลานิสงส์มากมายแก่ผู้ปฏิบัติ เช่น ความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ยิ่งใหญ่ การบังเกิดในเทวโลก ความมั่งคั่งแห่งโภคทรัพย์สมบัติ และการบรรลุปฏิสัมภิทาญาณ 4 วิโมกข์ 8 และอภิญญา 6 เป็นต้น⁶

4 Ap II 604-605.20-21 = ชุ.อป. 33/174/387

5 AN III: 285 = อง.ฉก. 22/281/317;

Mp II: 20-21 = อง.เอกก. 13/638-639; Vism: 198 = วิสุทธิ. 1/252

6 36. มม กมฺมํ ปกิตฺเตนฺโต อิทํ วณฺํ อพฺรวิ:

ภาเวหิ พุทฺธานุสฺสตี ภาวานาํ อนุตฺตรํ ฯ

นอกจากนี้จะมีระบุไว้ในอรรถกถาอธิบายนิกายมากกว่า การเจริญพุทธานุสสติสามารถทำให้ผู้ปฏิบัติบรรลุดุจรรณหลยระดับตั้งแต่พระโสดาบันจนกระทั่งถึงพระอรหันต์⁷ การบรรลุดุจรรณหลยดังกล่าวเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ดังที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ในทุติยนามสูตรว่า พุทธานุสสติเป็นกรรมฐานที่สามารถกำจัดกิเลสได้ทั้ง 3 อย่าง คือ ราคะ โทสะ และโมหะ มีผลให้จิตของผู้ปฏิบัติแน่นแน กายสงบระงับ และเป็นสุข⁸

นอกจากนี้ พุทธานุสสติยังเป็นกรรมฐานที่เกื้อกูลต่อกรรมฐานตัวอื่นๆ คัมภีร์มโนรธปุรณี อรรถกถาอังคุตตรนิกายระบุว่า ขณะที่ภิกษุเจริญอสุภกรรมฐาน จิตเริ่มไม่แช่มชื่น เกิดความเอือมระอา ไม่สามารถหยุดนิ่งได้ เมื่อท่านละการเจริญอสุภกรรมฐานแล้วมาระลึกถึงโลกียคุณและโลกุตตรคุณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จิตของท่านจึงได้กลับมา

(เชิงอรรถต่อจากหน้าที่แล้ว)

37. อิมํ สตี ภาวยิตฺวา ปุริยสุสฺสि มานลํ

ตีสกปฺปสฺสสุทฺธานิ เทวโลกิ รมิสฺสสุสฺสิ ฯ

38. อสตีทิฏฺขตฺตํ เทวินฺโท เทวราชํ กริสฺสสุสฺสิ

สฺสสุสฺสสุทฺตํ จกฺกวตฺตี ราชาวราจฺเจ ภวิสฺสสุสฺสิ ฯ

39. ปเทสฺสวชฺชํ วิปฺลํ คณฺณนาโต อสงฺขิยํ

อนฺโณสุสฺสสิ ตํ สพฺพํ พุทฺธานุสฺสติยา ผลํ ฯ

40. ภวาทเว สํสฺรณฺโต มหาโภคํ ลภิสฺสสุสฺสิ

โภเค เต อุนฺดา นตฺถิ พุทฺธานุสฺสติยา ผลํ ฯ

52. ปฏิสฺมฺภิทา จตฺสฺสโร วิโมกฺขาปิ จ อภฺยชิเม

ฉพฺภิณฺเฒา สจฺฉิกตฺวา กตํ พุทฺธสฺส สาสนฺนตฺติ ฯ

(Ap I: 36-52 = ชุ.อป. 32/98-99)

7 J I: 97 = ชุ.ชา.เอกก.อ. 28/178

8 AN III: 285 = อง.ฉก. 22/281/317

ว่าเริง ปราศจากนิรณัน เมื่อย้อนกลับไปเจริญอสุภกรรมฐานอีกครั้ง ก็สามารถที่จะบรรลุอุริยธรรม⁹ ด้วยความสำคัญของพุทธานุสสติ ดังกล่าวนี้นี้ จึงทำให้ถูกจัดเป็นกรรมฐานตัวแรกในจตุรารักษกรรมฐาน ซึ่งเป็นกรรมฐานที่เป็นบทฝึกสมาธิโดยย่อที่สำคัญที่ได้รับความนิยมเป็นอย่างมากสำหรับพระภิกษุและพุทธบริษัทนักปฏิบัติธรรมทั้งหลาย ในประเทศแถบเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ เช่น ในประเทศศรีลังกา มีการเรียนการสอนจตุรกรรมฐานสำหรับสามเณรเตรียมบวชเป็นพระ¹⁰ และหลายวัดทางภาคเหนือของประเทศไทยใช้บทนี้ในการเจริญภาวนา ในพิธีกรรม หรือวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา¹¹

จตุรารักษกรรมฐาน คือ กรรมฐานที่เป็นเครื่องปกป้อง ค้ำครอง หรือ รักษา 4 วิธี ประกอบด้วย พุทธานุสสติ เมตตานุสสติ อสุภานุสสติ และ มรณานุสสติ พระภิกษุผู้เป็นปราชญ์ทั้งหลายได้แต่งคัมภีร์บาลีอธิบาย เนื้อหาของจตุรารักษกรรมฐาน เช่น พระธรรมสิริเถระ พระภิกษุชาว ศรีลังกาได้แต่งคัมภีร์เป็นคาถาบาลีอธิบายการเจริญอารักษกรรมฐาน 4 ชื่อว่า ขุททลิกขา¹² พระอัครธรรมเถระ พระภิกษุชาวเมียนมาร์ได้แต่ง คัมภีร์เป็นคาถาบาลี ชื่อว่า จตุรารักษาทีปนี¹³ และในประเทศกัมพูชา และประเทศไทยเชื่อว่า พระพุทธโฆสจารย์ พระอรรถาธการยผู้ยิ่งใหญ่ ในช่วงราวคริสต์ศตวรรษที่ 4-5 ได้แต่งคัมภีร์เป็นคาถาบาลีสั้นๆ ชื่อว่า

9 Mp II: 20-21 = อง.เอกก.อ. 13/638-639

10 ข้อมูลจากการติดต่อส่วนตัวกับพระ Divulapelesse Wimalananda (กุมภาพันธ์ 2013)

11 วัดป่าแพ่ง (92-99), พระมหาไถ วชิรเมธี (2558: 232-241) และจากการติดต่อส่วนตัวกับพระภิกษุหลายรูปในหลายจังหวัดทางภาคเหนือของประเทศไทย เช่น เชียงใหม่ เชียงราย และน่าน เป็นต้น

12 Khuddas: 120-121

13 CSCD

จตุรารักขา¹⁴ หรือ พุทธา ตามชื่อที่ปรากฏในหนังสือสวดมนต์ฉบับภาคเหนือของประเทศไทย¹⁵ เป็นต้น เนื้อหา และรูปแบบการแต่งอธิบายของแต่ละฉบับมีความแตกต่างกัน ทั้งนี้เป็นไปได้ว่าขึ้นอยู่กับวัตถุประสงค์ของการใช้งาน และประเภทของผู้อ่าน หรือผู้ศึกษา

งานวิจัยนี้ศึกษาการปฏิบัติธรรมแบบพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา ซึ่งเป็นคัมภีร์บาลีที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายเนื้อหาของคัมภีร์จตุรารักขา สาเหตุที่เลือกศึกษาพุทธานุสสติในคัมภีร์นี้ เพราะนอกจากพุทธานุสสติเป็นเรื่องสำคัญดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ยังพบว่า มีเอกสารโบราณคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาจำนวนหลายฉบับในประเทศไทยที่ยังไม่ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่สำหรับผู้อ่าน ดังนั้นงานวิจัยนี้จึงมีวัตถุประสงค์ คือ (1) ตรวจชำระพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา แสดงเอกสารที่ใช้ศึกษาและวิธีการตรวจชำระคัมภีร์ นำเสนอเนื้อหาภาษาบาลีของพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา และศึกษาลักษณะของเอกสารโบราณของคัมภีร์ (2) ค้นหาชื่อผู้แต่ง และสมัยที่แต่งคัมภีร์ (3) สำนวนสถานที่แต่ง และการแพร่หลายของคัมภีร์ และ (4) ศึกษาเนื้อหาของพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาว่า คนในยุคของคัมภีร์มีความรู้ และความเข้าใจเกี่ยวกับพุทธานุสสติอย่างไร ความรู้และความเข้าใจนั้นมีความสอดคล้องตรงกันกับคำสอนที่บันทึกไว้ในพระไตรปิฎก หรืออรรถกถาบาลีหรือไม่ ทั้งนี้ คาดว่างานวิจัยนี้จะเป็นประโยชน์ต่อการส่งเสริมความรู้ และความเข้าใจเกี่ยวกับการเจริญพุทธานุสสติสำหรับนักวิจัย และนักวิชาการทั้งหลาย

14 Śrī Vāciśara (1983: 329-331)

15 ทวี เขื่อนแก้ว (2524: 218-221)

1. การตรวจชำระคัมภีร์

เนื่องจากคัมภีร์จตุรารักขาอรรธกถาถูกคัดลอกสืบทอดต่อๆ กันมาเป็นระยะเวลายาวนาน จึงเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ที่คำอ่านในคัมภีร์มีตัวสะกดบาลีคลาดเคลื่อนและไม่ถูกต้อง เพราะเหตุจากความพลั้งเผลอ บางประการของผู้จารบ้าง ความรู้ทางภาษาบาลีไม่ดีพอบ้าง ดังนั้นก่อนที่จะศึกษารายละเอียดต่างๆ ของคัมภีร์ จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องทำการตรวจชำระคัมภีร์เพื่อให้ได้เนื้อหาคัมภีร์ที่มีความถูกต้องและสมบูรณ์มากที่สุด ด้วยเหตุที่งานวิจัยฉบับนี้มุ่งตรงไปที่การศึกษาพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขาอรรธกถา ดังนั้นผู้วิจัยจึงได้เลือกทำการตรวจชำระเฉพาะส่วนของการปฏิบัติธรรมแบบพุทธานุสสติเท่านั้น

1.1 เอกสารที่ใช้ศึกษา

เอกสารโบราณที่นำมาใช้ในการตรวจชำระคัมภีร์ฉบับปัจจุบันนี้มีจำนวน 5 ฉบับ โดยใช้เกณฑ์ในการคัดเลือกคือ เป็นเอกสารโบราณที่สร้างโดยพระมหากษัตริย์ สะดวกต่อการจัดหามาศึกษา และมีคำอ่านที่ชัดเจน ถูกต้อง และสมบูรณ์ เอกสารโบราณทั้งหมดเก็บรักษาที่หอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพฯ ๔ แต่ละฉบับมีรายละเอียดดังนี้

Kh¹ ไบลานอักษรขอม ฉบับรองทรง หมายเลข 6659/ข/1 จำนวน 1 ผูก มีจำนวน 38 หน้า 1 หน้ามี 5 บรรทัด สร้างโดยพระมหากษัตริย์ไทยรัชกาลที่ 1 ตัวอักษรมีความเป็นระเบียบสวยงาม ชัดเจน ง่ายต่อการอ่าน ไบลานผูกนี้มีการตรวจชำระคำอ่านบาลีใหม่โดยใช้ปากกาลบ หรือเขียนแก้ไขตัวสะกดให้ถูกต้องบ้าง เพิ่มเติม

คำอ่านบาลีบ้าง และบางแห่งที่คำอ่านในเอกสารโบราณแสดงการย่อข้อความด้วย ฯลฯ ผู้ตรวจทานได้เติมข้อความที่ย่อให้เต็มด้วยปากกาบ้าง

- Kh² โบราณอักษรขอม ฉบับรดน้ำดำเอก หมายเลข 10065/ข/1 จำนวน 1 ผูก มีจำนวน 39 หน้า 1 หน้ามี 5 บรรทัด สร้างโดยพระมหากษัตริย์ไทย รัชกาลที่ 3 ตัวอักษรมีความเป็นระเบียบสวยงาม ชัดเจน อ่านง่าย เอกสารโบราณไม่มีร่องรอยการตรวจชำระหรือแก้ไขคำอ่านบาลีใหม่ เอกสารโบราณฉบับนี้ได้ผู้กรวมกับคัมภีร์จตุรารักขาบาลี หมายเลข 10065/ข/1
- Kh³ โบราณอักษรขอม ฉบับทองทิบ หมายเลข 6863/จ/1 จำนวน 1 ผูก มีจำนวน 39 หน้า 1 หน้ามี 5 บรรทัด ไม่ปรากฏผู้สร้าง ลายมือเขียนสวยงาม และชัดเจน เอกสารโบราณฉบับนี้ไม่มีร่องรอยการตรวจชำระคัมภีร์ใหม่ในภายหลัง
- Kh⁴ โบราณอักษรขอม ฉบับล่องชาด หมายเลข 6674/ข/5 จำนวน 1 ผูก มีจำนวน 39 หน้า 1 หน้ามี 5 บรรทัด ไม่ปรากฏผู้สร้าง ลายมือเขียนชัดเจน โบราณผูกนี้มีการตรวจชำระคำอ่านบาลีใหม่โดยใช้หมึกปากกาเขียนแก้ไขคำอ่านบนเอกสารโบราณจำนวนหลายแห่ง เช่น มีการเพิ่มเติม และละคำ หรือประโยคบ้าง แก้ไขตัวอักษร หรือตัวสะกดบาลีบ้าง เป็นต้น
- Kh⁵ โบราณอักษรขอม ฉบับล่องชาด หมายเลข 3662/ข/1 จำนวน 1 ผูก มีจำนวน 38 หน้า 1 หน้ามี 5 บรรทัด สร้างโดยพระยาศรีสหเทพ (เพ็ง) เอกสารโบราณดูเก่า แต่ลายมือเขียนชัดเจน พบว่าตัวอักษรและตัวสะกดภาษาบาลีถูกแก้ไขจำนวนหลายแห่ง

1.2 วิธีการตรวจชำระ

เพื่อให้ง่ายต่อการอ่าน และทำความเข้าใจเนื้อหาคัมภีร์จตุรารักขาอรรธกถา คัมภีร์ฉบับที่ตรวจชำระอยู่นี้จะไม่มีการย่อความภาษาบาลีแต่อย่างใด แหล่งคำอ่านที่ถูกคัดเลือกจะถูกวางไว้ในหลังคำว่า “so” ส่วนคำอ่านต่างอื่นๆ และแหล่งของคัมภีร์ของคำอ่านต่างเหล่านั้นจะถูกวางต่อกันเป็นลำดับไป เช่น so Kh¹⁻² Kh⁴; กายนิสฺสํ (Kh³); กานิสฺสํ (Kh⁵) อักษรย่อจะถูกแสดงตามลำดับของจำนวนเอกสารโบราณ คำอ่านที่ถูกคัดเลือกกว่าดีที่สุดจะถูกจัดวางไว้ในตัวเนื้อหาของคัมภีร์ที่ตรวจชำระเสร็จสมบูรณ์แล้ว ส่วนคำอ่านต่างอื่นๆ ทั้งถูกต้องหรือไม่ถูกต้องก็ตาม จะบันทึกไว้ในเชิงอรรถเพื่อแสดงให้เห็นคำอ่านบาลีดั้งเดิมที่ปรากฏอยู่ในโบราณแต่ละฉบับ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อผู้มาศึกษาวิจัยเพิ่มเติม และเป็นการรักษาคำอ่านไม่ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหรือคลาดเคลื่อนในภายหลัง

การคัดเลือกคำอ่านที่ดีที่สุดจะพิจารณาจากความถูกต้องของตัวสะกด ไวยากรณ์ และฉันทลักษณ์ ในกรณีที่มีคำอ่านถูกต้องให้เลือกจำนวนหลายคำ การคัดเลือกคำอ่านจะพิจารณาจากจำนวนข้างมากและความน่าเชื่อถือของเอกสารโบราณเป็นหลัก ตัวอย่างเช่น ในคาถาที่ 9 Norman (1993: 206-7) บันทึกไว้ว่า - ā + aCC - > - aCC- or āCC - (ปญฺญา + อสฺส > ปญฺญอสฺส หรือ ปญฺญาสฺส) คำทั้งสองคำนี้เป็นไปตามกฎของฉันทลักษณ์บาลี และเป็นคำอ่านที่ถูกต้องในการตรวจชำระ คำว่า “ปญฺญาสฺส” ถูกคัดเลือกกว่าเป็นคำอ่านที่ถูกต้องที่สุด เพราะในบรรดาเอกสารโบราณทั้ง 5 ฉบับ เอกสารโบราณจำนวน 3 ฉบับ (Kh¹⁻² Kh⁵) ยอมรับคำอ่านนี้ว่าถูกต้อง และจากการศึกษาายังแสดงให้เห็นอีกด้วยว่า เอกสารโบราณฉบับ Kh¹⁻² และ Kh⁵ เป็นเอกสารโบราณที่มีคำอ่าน

1.3 เนื้อหาพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาบาลี

จตุรารักขาอฏฐกถา¹⁸

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

1. พุทธานุสสติ เมตฺตา จ	อสุภํ มรณสฺสติ
อิติ อีมา ¹⁹ จตุรารักขา	ภิกฺขุ ภาเวยฺย สีลวา ²⁰ ฯ
2. อนนฺตวิตุถารคฺคณํ ²¹	คฺคณโตนุสฺสรํ มุนี
ภาเวยฺย พุทฺธิมา ภิกฺขุ	พุทฺธานุสฺสติมาทิโต ฯ
3. สวาสนเน กิเลเส โส	เอโก สพุเพ นิฆาภฺย
อหุ ²² สฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส	ปฺปฺพานญฺจ สทวารโห ฯ
4. สพุพกาลคเต ฆมฺเม	สพุเพ สมฺมา สยํ มุนี
สพุพกาเรน พุชฺฌิตฺวา	เอโก สพุพญฺญตํ คโต ฯ
5. วิปฺสฺสนาพิริชฺชาหิ	สีลาทิจรณเณหิ จ
สุสมิทฺเทหิ สมฺปนฺโน	คคณาณฺเห ²³ นายโก ฯ

18 *em.* พระอฏฐกถาจตุรารักขา ปริปัญณา นิฏฐิตา (Kh¹ Kh⁵); พระอฏฐกถา-
จตุรารักขา ปริปัญณฺ แล (Kh²⁻⁴)

19 *em.* อิติมา (Kh¹⁻⁵)
คำว่า “อิติ อีมา” นำมาจากคัมภีร์จตุรารักขาฉบับสิงหลซึ่งถูกบันทึกอยู่ใน
ภาคผนวกของหนังสือ “Maha Pirit Pota” (Sri Vācissara 1983: 329)
สำหรับปฏฐยวັตรโบริกณ พบบ่อยครั้งว่า พยางค์สั้น 2 พยางค์ถูกใช้แทนที่
คำที่มีพยางค์ยาว 1 พยางค์ (Warder 1967: 214)

20 *so* Kh¹ Kh⁵; สิลวา (Kh²⁻⁴)

21 *em.* อนนฺตวิฏฐารคฺคณํ (Kh¹⁻⁵)

22 *em.* อหุ (Kh¹⁻⁵)

23 *em.* คคณาณฺเห (Kh¹⁻⁵)

6. สมมา²⁴ คโต สุกณฺฐานํ อโมฆวจโน จ โส
 ติวิสสุสาปิ โลกสุส ภาตา นีรวเสสโต ฯ
7. อเนเกหิ कुณเमेहि สพุพสตุตฺตโม อหุ
 อเนเกหิ อุปาเยหิ นรทมฺเม ทเมสิ จ ฯ
8. เอโก สพุพสฺส โลกสุส สพุพอตฺถานุสาสโก
 ภาคุยอิสฺสิริยาทีนํ²⁵ คุณานํ ปรมิ นิธิ ฯ
9. ปญฺเภาสฺส²⁶ สพุพทมฺเมสุ กฺกุณฺา สพุพชนฺฺตฺส
 อตฺตตฺถานํ ปฺรตฺถานํ สาทิกา कुณเชฏฺฐิกา ฯ
10. ทยาย ปารมี จิตฺวา ปญฺเภายตฺตานมฺหุริ
 อุทฺธิ สพุพทมฺเม จ ทยายญฺเภา จ อุทฺธิ ฯ
11. ทิสฺสमानิปี ตาวสุส ฐูปกาโย อจินฺตโย
 อสํวณฺณวณฺทฺเต²⁷ ฐมฺมกาเย กถาว กาทิ ฯ
- พุทฺธานุสฺสติภาวนา สมตฺตา ฯ
12. อตฺตปฺปมาย²⁸ สพุเพสํ สตฺตานํ สุขกามตํ
 ปสฺสสิตฺวา กมโต เมตฺตํ สพุพสตุเตสฺส ภาวเย ฯ
13. สฺฐี²⁹ ภเวยฺยํ นิทฺกฺโข อหํ นิจฺจํ อหํ วีย
 หิตา จ เม สฺฐี³⁰ โหนฺตุ มชฺฌตฺตา จถ เวรีโน ฯ

24 *em.* สมมา (Kh¹⁻⁵)

25 *so* Kh³ Kh⁵; อิสฺสิริยาทีนํ (Kh¹⁻² Kh⁴)

26 *so* Kh¹⁻² Kh⁵; ปญฺเภาสฺส (Kh³⁻⁴)

27 *em.* อสํวณฺณวณฺทฺเต (Kh¹⁻⁵)

28 *so* Kh⁵; อตฺตปฺปมาย (Kh¹⁻²); อตฺตปฺปมาย (Kh³⁻⁴)

29 *so* Kh³ Kh⁵; สฺฐี (Kh¹⁻² Kh⁴)

30 *so* Kh¹⁻³ Kh⁵; สฺฐี (Kh⁴)

31 $so\ Kh^{1-2}\ Kh^5$; จรรยจุ (Kh^{3-4})
32 $so\ Kh^1\ Kh^{3-5}$; รเชตุ (Kh^2)
33 *em.* ปฏิกูลานิ (Kh^{1-5})
34 $so\ Kh^{1-2}\ Kh^5$; ทุวิโสทส (Kh^{3-4})
35 $so\ Kh^{1-2}\ Kh^4$; กายนิสฺสทตฺ (Kh^3); กานิสฺสทตฺ (Kh^5)
36 $so\ Kh^{1-2}\ Kh^{4-5}$; *ad.* ๖ (Kh^3)
37 *em.* ปกกจณฺทนิกา (Kh^{1-5})

22. คณฺหภูโต³⁸ โรคฺภโต วณฺญโต สมฺมสุสโย³⁹
 อเตกิกฺโขติเชคฺจุโณ ปกฺกิณฺณกฺกณฺนุปฺโปมิตี⁴⁰ ฯ
 อสุภฺภาณฺนุสฺสติภาวนา ฯ
23. ปวตฺติปตฺตฺถาย สายุสนฺตติยา ขยํ
 ปฐฺปมาย สมฺปสฺสํ⁴¹ ภาวเย มรณฺสฺสตี ฯ
24. มหาสมฺปตฺติสมฺปตฺตา ยถา สตฺตา มตา อธิ
 ตถา อหํ มริสฺสามิ มรณํ มม เหสฺสตี ฯ
25. อุตฺตติยา สเหเวทํ มรณํ อาคตํ สทา
 มรณฺตถาย โอกาสํ วรโก วีย เอสฺตี ฯ
26. อีสํกํ อนิวดฺตุนฺตํ สตตํ คมนฺนุสฺสํ⁴²
 ชีวิตํ อุตฺथा อตฺถํ สุริโย วีย ธาวตี⁴³ ฯ

38 em. คณฺหภูโต (Kh¹⁻⁵)

39 so Kh¹⁻² Kh⁵; สมฺมสุสโย (Kh³⁻⁴)

40 so Kh⁵; ปกฺกิณฺณกฺกณฺนุปฺโปมิตี (Kh¹⁻²); ปตฺติณฺณกฺกณฺนุปฺโปมิตี (Kh³⁻⁴)

41 so Kh⁵; สมฺปนฺนํ (Kh¹⁻⁴)

42 so Kh¹⁻² Kh⁴⁻⁵; คมนฺนุสฺสํ (Kh³)

43 so Kh¹⁻² Kh⁵; ad. สฺ สตฺตฺตานนฺเตสฺส ปาณินโน

สุชีโน ปุคฺคฺลา ภูตา อตฺตภาวคฺตา สียํ

ตถา อิตฺถิ ปฺมา เจว อนริยา อนริยาปิ จ

เทวา นรา อปายถา ตถา ทสฺทิสาสฺสจฺจติ ฯ

เมตฺตฺตานนฺตฺตติภาวนา ฯ

อวิญฺญาณิสฺสํ นิภํ สวิญฺญาณาสฺสํ อิมํ

กายํ อสุภฺโต ปสฺสํ อสุภํ ภาวเย ยติ ฯ

27. วิชฺฐพฺพพฺพอุสฺสาวิ	ชลฺราชีปริกฺขยํ
สมาภูโกว ธิปฺ ตสฺส	สพฺพตฺถาปิ อวารีโย ฯ
28. สยสฺสปัญฺณณามิทฺธิ ⁴⁴ -	พฺพุทฺธิวฺพุทฺ ⁴⁵ ชินฺทวฺยํ ฯ
สมาภูติ มรณํ ธิปฺ	กา ตฺ มาทิสฺเส กถา ฯ

(เชิงอรรถต่อจากหน้าที่แล้ว)

วณฺณสนฺฐานคนฺธเหติ	อาสโยกาสโต ตถา
ปติกฺุลานิ กาเย	กฺุณนิทฺธิ โสฬส ฯ
ปติตฺมฺหาปิ กฺุณปา	เชคฺจํ กายนิสฺสํ
อาธาโร หิ สฺสจฺจํ ตสฺส	กาเย ตฺ กฺุณเปภฺภูจฺจํ ตํ ฯ
มิพฺพะ กิมิว กาโยยํ	อสุจิมฺหิ สมนฺภูจฺจํ
อนฺโต อสุจิสฺสปัญฺณณเ	ปัญฺณณเวจฺจกฺุณฺนํ วีย ฯ
อสุจํ สนฺนเต นิจฺจํ	ยถา เมทกถาลิกา
นานากิมิกฺุลาวาโส	จกฺุณจฺจนฺทนิกา วีย ฯ
คนฺทกฺุณโต โรคฺกุณโต	วณฺณกฺุณโต สมนฺสโย
อเตกฺิจฺจโณติเชคฺจฺจโณ	ปภินฺนคฺุณนฺนูปโมติ ฯ

อสุภภาวนา ฯ

ปวาทธิปฺตฺลยาย	สายุสนฺตนิยา ขยํ
ปฐฺปมา ยสฺสปฺสํ	ภาวเย มรณสฺสติ ฯ
มหาสมฺปตฺติสมฺปตา	ยถา สตฺตา มตฺตา อธิ
ตถา อหํ มริสฺสามิ	มรณํ มม เหสฺสติ ฯ
อุปฺตฺติยา สเหเวทํ	มรณํ อาคตํ สทา
มรณตฺถาย โยกาสํ	วฺฐโก วีย เอสฺติ ฯ
อัสสํ อนิวดตฺตํ	สตํ คมนฺสฺสํ
ชีวิตํ อุทฺยา อตฺถํ	สุริโย วีย ธาตฺติ ฯ (Kh ³⁻⁴)

44 so Kh¹⁻² Kh⁵; สยสฺสตุถามปัญฺณณิทฺธิ (Kh³); สยสฺสตามปัญฺณณิทฺธิ (Kh⁴)

45 so Kh¹⁻² Kh⁵; พฺพุทฺธิ- (Kh³); พฺพุทฺธิวฺพุทฺ- (Kh⁴)

29. ปรจุยานนญจ เวกลุยา พหิรชฺฌตฺตฺปทฺทวา⁴⁶
มรามาโร นิมิสฺสหา⁴⁷ มรมาโน อนฺนุขณฺณติ ฯ
มรณานุสฺสตีภาวนา ฯ
30. ภาเวตฺวา จตฺตารกฺขา อวชฺชเชยฺย อนนฺตรํ
มหาสํเวควตฺถุนิ อญฺจ อตฺถิตวียีเย ฯ
31. ชาตี ชฺรพา พฺยาธิ จฺตี⁴⁸ อปายา⁴⁹
อตีตอปฺปตฺตกวมฺมทุกฺขํ⁵⁰
อิทานิ อาหารคเวญฺจิ⁵¹ ทุกฺขํ⁵²
สํเวควตฺถุนิ อิมานิ อญฺจ
32. ปาโต จ สายมฺปิ⁵³ เจว อิมํ วิธียี
อาเสวเต สตตมตฺตหิตาภิลาสี⁵⁴
ปปฺโปติ โสติวิปฺลลํ หตฺตปาริบนฺโถ⁵⁵

46 so Kh¹ Kh⁵; พาหิรขุณฺตปุพฺพชา (Kh²); พาหิรขุณฺตปุพฺพชา (Kh³⁻⁴)

47 so Kh¹⁻⁴; นิมนิตุสสามิ (Kh⁵)

48 so Kh^5 ; ৯৮ (Kh¹⁻²)

49 *em.* ๑ปาย (Kh¹ Kh⁵); ๑ปาย (Kh²)

50 *em.* อดีตมปปตตกรวทุกขั (Kh^{1-2}); อดีตมปปตตกร- (Kh^2)

51 *em.* คเวลี (Kh¹⁻⁵)

แก้คำอ่านเป็น คเวฐจิ ตามฉบับสิงหล (Sri Vācissara 1983: 331) คำว่า “คเวฐิ” เป็นได้ทั้งคำกริยา และคำคุณนาม คำกริยาแปลว่า “แสวงหาแล้ว” และคำคุณนาม แปลว่า “ผู้แสวงหา” เป็นคำบาลีที่สามารถใช้ได้ในบริบทนี้ แต่ในที่นี้ เลือกใช้คำว่า “คเวฐฐิ” ซึ่งเป็นคำนามแปลว่า “การแสวงหา” เพราะเป็นคำที่แสดงหน้าที่ได้เหมาะสมกับบริบทมากกว่า

52 so $Kh^1 Kh^5$; -ທຸກໆ (Kh^2)

53 so $Kh^1 Kh^5$; สายปี (Kh^2)

54 *em.* สดตตตตหิตาภิลาลิ ($\text{Kh}^{1-2} \text{Kh}^5$)

55 *em.* -ปาริปณกิจ (Kh¹⁻²); -ปรีปณกิจ (Kh⁵)

เสฏฐัง สุขัง มุนิวิสิฏฐมตัง สุขเขนาติ ฯ
นमามิ พุทฺธं คุณสาครนฺตํ
สตฺตา สทา โหนฺติ สุขี อเวรา
กาโย ชีฆญฺโถ สกโล ทฺวคฺชนฺโ
คจฺฉนฺติ สพุเพ มรณํ อหญฺจ ฯ
นमามิ ธมฺมํ สุขเตน เทสิตํ
สตฺตา สทา โหนฺติ สุขี อเวรา
กาโย ชีฆญฺโถ สกโล ทฺวคฺชนฺโ⁵⁶
คจฺฉนฺติ สพุเพ มรณํ อหญฺจ⁵⁷ ฯ
นमามิ สํฆํ มุนิราชสาวกํ
สตฺตา สทา โหนฺติ สุขี อเวรา
กาโย ชีฆญฺโถ สกโล ทฺวคฺชนฺโ⁵⁸
คจฺฉนฺติ สพุเพ มรณํ อหญฺจ ฯ
จตุรารักขา สมตฺตา ฯ

จตุสจฺจํ ทสฺสํ นาถํ นตฺวา สพุพคฺคณากรํ
จตุรารักขคาคานํ อตฺถิ สํวณฺณยิสฺสาหํ ฯ

ตตฺถ อารักขาติ สติเยว ฯ सा हि सुमकुदा ओगुमओपुप्लमभि-
चानुदं णनुत्तर्त्तं सारथि वियं गुसलञ्ज सा ओगुमओगुसलप्लमभिमुखचानुदं
चित्तस्सुत्तानं आगच्छित्त्वा⁵⁹ गुसलञ्ज सा⁶⁰ समुमा जरापेतुवा रक्खत्तीति
आरक्खां यถाह सति आरक्खसारथीति । सा तसविद्यां वृत्तं हि तसानुसुत्तिโยति ।

56 so Kh⁵; ทฺวคฺชนฺโ (Kh¹⁻²)

57 so Kh⁵; ย่อ กาโย ชีฆญฺโถ ถึง มรณํ อหญฺจ ด้วย -ล- (Kh¹⁻²)

58 so Kh⁵; ทฺวคฺชนฺโ (Kh¹⁻²)

59 em. आगच्छित्त्वा (Kh¹⁻² Kh⁵)

60 em. โส (Kh¹ Kh⁵); เส (Kh²)

อิธ ปน สพุพตถกมมกุญานวเสน จตฺตพฺพิธาว⁶¹ อธิปฺเปตา ฯ กิณฺญาปิ
เมตฺตา จตฺตพฺรหฺมวิหาริโน⁶² อิธ ปน สติสฺสเณ วุตฺตา ฯ

พฺพุธานุสฺสติ เมตฺตา จ อสฺสํ มรณสฺสติ
อิติ อีมา จตฺตารกฺขา ภิกฺขุ ภาเวยฺย สึลฺวา ฯ

ภิกฺขุ สํสารถยสึลโล สทฺธาปพฺพชิตฺโต ยติ⁶³ ฯ สึลฺวาติ⁶⁴ ปาติโมกฺข-
สํวริณฺทริยสํวราชีวปาริสฺสทฺธปจฺเจยฺยนิสฺสิตฺตสํชาตจตฺตปฺริสฺสทฺธสึลฺลสมฺปนฺโน⁶⁵ฯ
พฺพุธานุสฺสติตีติ สมฺมาสมฺพฺพุทฺธสฺส อรหาทีนวคฺคณานุสฺสรณํ⁶⁶ฯ เมตฺตา
จาติ หิตมฺชฺฌเมตฺตาหิตสฺสทฺเตสฺส เมตฺตาผรณกมฺมกุญฺจํ⁶⁷ฯ อสฺสํ สกฺลสรีรา-
กิณฺณเกสฺสโลมาทิตฺตวตฺตีสาการาสฺสภปฏิญฺจมนสิการสํชาตํ อสฺสํพฺพุธานุสฺสติ ฯ
มรณสฺสตีติ เอกภวปริยฺนตํ มรณานุสฺสรณํ ฯ อิติ อีมา จตฺตารกฺขาสถฺยนิตา
จตฺตพฺพิธาว อนุสฺสติโย ภาเวยฺย วณฺเณยฺย ปุณฺนปุณฺนํ⁶⁸ มนสิกรเยยฺย ฯ ตํ ภาเวตฺต-
กาเมน จตฺตปาริสฺสทฺธิสึลํ วิสฺเสเตตฺวา⁶⁹ สปุปายจฺจุตฺตํคํ ปรีหริตฺวาปิ⁷⁰ฯ
ปรีหริตฺวตฺเตน⁷¹ อนุรูปเสนาสเน วิหริตฺวา จริยานุกุลํ กมฺมกุญฺจํ คเหตฺวา

61 so Kh⁵; จ (Kh¹⁻²)

62 so Kh¹⁻²; เมตฺตาทิจตฺตพฺรหฺมวิหาริโน (Kh⁵)

63 em. โยตี (Kh¹⁻² Kh⁵)

64 so Kh¹⁻² Kh⁵; om. มหาสํเวคฺวตฺตญฺนิ-สึล- (Kh³⁻⁴)

65 so Kh¹ Kh⁵; -ปจฺเจยฺย- (Kh²⁻⁴)

66 so Kh¹⁻² Kh⁴⁻⁵; คฺคณานุสฺสรณํ (Kh³)

67 so Kh¹⁻² Kh⁴⁻⁵; เมตฺตาผรณํ กมฺมกุญฺจํ (Kh³)

68 em. ปุณฺนปุณฺนํ (Kh¹ Kh³⁻⁴); ปุณฺนปุณฺนํ (Kh² Kh⁵)

69 so Kh¹⁻² Kh⁴⁻⁵; วิสฺเสเตตฺวา (Kh³)

70 so Kh¹⁻⁴; ปรีหริตฺวาปิ (Kh⁵)

71 so Kh²⁻⁴; ปรีหริตฺวตฺเตน (Kh¹ Kh⁵)

อนนตวิตุถารคุณิ คุณโตนุสสุสิ มุณี⁷²

ภาเวยฺย พุทฺธิมา ภิกฺขุ พุทฺธานุสฺสตีมาทิตฺ ๕

ภิกฺขุ ปาปธมฺมทินฺนสึโล⁷³ โยติ พุทฺธิมา อตฺตโน สํกิลฺลสมลวิทฺชาพน-
ณฺณสมฺปนฺนาคโต ๕ อาทิตฺ ปถมเมว⁷⁴ อนนตวิตุถารคุณิ อนนตภาส-
สทิสสปริมิตโลกธตฺตฺพรณฺณกาตวิตุถารอสาธารณฺณกาภาณาทิคุณคณฺยุตฺตํ
มุณี มุนิราชิ⁷⁵ คุณโต อรหาทิคุณโกฏฺฐาสโต อนุสฺสริ สติยารมฺมณกรณวเสน
ปฺนปฺปํ อนุสฺสรนฺโต พุทฺธานุสฺสตี พุทฺธคุณารมฺมณสติกมฺมภูจํ⁷⁶
ภาเวยฺย อิตฺปิ โส ภควาติอาทินา⁷⁷ นเยน ภาเวยฺย อุปฺปาเทยฺย วธฺเมยฺย ๕
อิทานิ พุทฺธคุณานํ ภาวนาการํ ทสฺเสตฺมมารทฺธิ⁷⁸ สวาสเนตฺยาทิตฺ ๕

สวาสเน กิลฺลเส โส เอโก สพุเพ นิฆาฏิย

อหฺม สฺสพฺพทฺธสนฺตานิ ปุชฺชานญจ สทวารโ ๕

โส ภควา เอโก อทฺตโย ปโรปเทสฺรทิตฺ ๕ สวาสเน อมฺนาปกายวจี-
ปโยคสํชาตวาสนาโทสสทิตฺ สพุเพ กิลฺลเส ราคโทสาทิสกลทียทฺธ-
สทิสกิลฺลสมฺเห⁷⁹ นิฆาฏิย มคฺคปฏฺฐาติยา⁸⁰ สมฺมิตฺเตน⁸¹ อรหตฺต-
มคฺคภาณนํ นีรวเสสโต ฆาณฺเฏตฺวา สฺสพฺพทฺธสนฺตานิ นีรวเสสกิลฺลสมล-

72 so Kh¹ Kh³⁻⁵; มุณี (Kh²)

73 so Kh² Kh⁴; -ภินฺนสึโล (Kh¹ Kh⁵); ภินฺนสึโล (Kh³)

74 so Kh¹⁻² Kh⁴⁻⁵; ปถมเมว (Kh³)

75 so Kh²⁻⁵; มุนิราชิ (Kh¹)

76 so Kh²⁻⁵; -กมฺมถานํ (Kh¹)

77 so Kh¹ Kh³⁻⁵; ภคฺติ- (Kh²)

78 so Kh¹⁻² Kh⁵; ทสฺเสตฺมมารทฺธิ (Kh³⁻⁴)

79 em. ราคโทสาทิสกลทียทฺธ- (Kh¹⁻² Kh⁵); ราคโทสาทิสกลทียทฺธ- (Kh³⁻⁴)

80 so Kh¹⁻² Kh⁵; มคฺคปฏฺฐาติโย (Kh³⁻⁴)

81 so Kh²⁻⁴; สมฺมิตฺเตน (Kh¹ Kh⁵)

วิโสธโนโต⁸² อติสเสน⁸³ ปริสุทฺธจิตตสันตนาโน ฯ ปุชฺชานนฺจ ปจฺจยปุชฺชา-
ปฏิปตฺตปิฏฺชานนฺจ สทา⁸⁴ สพุพกาลํ อรโห ยุตฺตฺฐโป อหุ อโหสิ ยสฺมา
ตสฺมา อรหํ นาม ฯ

สพุพกาลคเต ฆมฺเม สพุเพ สมฺมา สยํ มฺนิ

สพุพกาเรน พุชฺฌิตฺวา เอโก สพุพญญตํ คโต ฯ

มฺนิ⁸⁵ สพุพญญ ฯ มฺนิ สพุพกาลคเต อตีตานาคตฺวตฺตมาน-
กาลตฺตยมฺปวตฺเต⁸⁶ สพุพฆมฺเม สํขารวิการลกฺขณนิพฺพานปญฺญตฺติ-
สํชาเต สกเล เภยฺยมนฺทเล สมฺมา อวิปริโต สยํ ปโรปเทสํ วินา สยมฺภเยว⁸⁷
สพุพกาเรน อนิจฺจาติลกฺขณรสปฏฺิเวธฺวเสน⁸⁸ สพุเพนากาเรน พุชฺฌิตฺวา
อนาวรณภาณน ปฏฺิวิชฺฌิตฺวา⁸⁹ เอโก อหฺตฺติโย สพุพญญตํ คโต สกฺลวตฺถุ-
ชานนฺนภาณสํชาตํ สพุพญญภาวํ ยสฺมา อหฺคโต ตสฺมา สมฺมาสมฺพุทฺโธ
นาม ฯ

วิปสุสนฺนาทิวฺชฺชาหิ⁹⁰

สีลาทิจรณฺหิ⁹¹ จ

สุสฺมิทฺเธหิ⁹² สมฺปนฺโน

คคณฺาเกหิ⁹³ นายโก

82 so Kh¹⁻² Kh⁵; นิรวเสสสิส- (Kh³⁻⁴)

83 so Kh¹⁻² Kh⁵; อตฺติสเสน (Kh³⁻⁴)

84 so Kh¹⁻⁴; om. สทา (Kh⁵)

85 so Kh²⁻⁵; มฺนิ (Kh¹)

86 so Kh¹⁻² Kh⁵; -ปวตฺตตฺเต (Kh³⁻⁴)

87 so Kh²⁻⁵; สยมฺภเยว (Kh¹)

88 so Kh¹⁻² Kh⁵; -รสปฏฺิ- (Kh³⁻⁴)

89 so Kh⁵; ปฏฺิวิชฺฌิตฺวา (Kh¹⁻⁴)

90 so Kh¹ Kh³; วิปสุสนฺนาทิวฺชฺชาหิ (Kh² Kh⁴⁻⁵)

91 so Kh¹⁻² Kh⁴⁻⁵; สีลาทิจรณฺหิ (Kh³)

92 so Kh¹⁻⁴; สุสฺมิทฺเธหิ (Kh⁵)

93 so Kh⁵; คคณฺาเกหิ (Kh¹⁻² Kh⁴); คณคณฺาเกหิ (Kh³)

นายโก ติโลกสุส นายกาจริโย มุนิราชา ฯ วิปัสสนาภิวิชชาหิตี
วิปัสสนาภาณาทิหิ วิปัสสนาภาณมโนมยิทธิภาณอิทธิวิธิภาณทิพพ-
โสตภาณปรเจโตปริยภาณ⁹⁴ ปุพเพนิวาสานุสสติภาณทิพพจกขุภาณ-
อาสวกขยภาณสังฆาตาทิ อญฺฐหิ วิชชาหิ⁹⁵ ฯ วุตฺตํ หิ วิปัสสนาภาณ-
มโนมยิทธิอิทธิปปเภโทปิ จ ทิพพโสตํ ปรสฺส เจโตปริยภาณํ ปุพเพ-
นิวาสานุคตญฺเภาณํ ทิพพจกขุ⁹⁶ อาสวกขโยติ เอตานิ ภาณานิ อิมานิ อญฺฐ
วิชชาอลักรนียานิ ฯ มุณิธมฺมเทหวิเสสโสภา คุณมชฺฌมเปตาติ⁹⁷ ฯ สीलทิ-
จฺรณหิ จาติ ปาติโมกฺขสงฺวราทีหิ⁹⁸ ปณฺณรสฺหิ⁹⁹ จรณหิ ฯ วุตฺตํ หิ สीलสงฺว-
รินฺทริยสงฺวโร จ มตฺตญฺเญตา ชาครียานุโยโค สทฺธา หิโรตฺตปฺปพหุสฺสุตตฺตํ
ปรกุกโม เจว สติ มติ จ จตฺตาริขุณฺณานีติ ตานิมานีติ ปณฺณรสฺ¹⁰⁰ ธมฺม-
จรณานิ ชญฺเภาติ ฯ อิติ อิมานิ อญฺฐหิ วิชชาหิ อิมะหิ จ ปณฺณรสฺหิ จรณ-
ธมฺเมหิ สฺสสมิทฺเตหิ อติสเยหิ สมิทฺเตหิ คคณฺเภาหิ อนนฺตาทากาสสทิสฺเสหิ
สมฺปนฺโน ปริปฺนฺโน ยสมฺมา ตสมฺมา วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน นาม อโหสิ ฯ

สมฺมา คโต สฺกณฺฐานํ¹⁰¹ อโมฆวจโน จ โส

ติวิธสุสาปฺปิ โลกสุส ภาตา นิรวเสสโต ฯ

โส มุนิราชา สฺกณฺฐานํ นิพฺพานสงฺฆาตสฺสทฺธฺจฺจํ¹⁰² สมฺมา

94 so Kh¹⁻² Kh⁵; -ปรเจโตปริยภาณ- (Kh³⁻⁴)

95 so Kh³⁻⁴; วิชชาหิ (Kh¹⁻² Kh⁵)

96 em. ทิพพจกขุ (Kh¹⁻⁵)

97 so Kh²⁻⁴; คุณมชฺฌมเปตาติ (Kh¹ Kh⁵)

98 so Kh³⁻⁴; ปาติโมกฺข สงฺวราทีหิ (Kh¹⁻² Kh⁵)

99 so Kh¹⁻² Kh⁵; ปณฺณรสฺสหิ ตรงนี้ และต่อไป (Kh³⁻⁴)

100 em. ปญฺจ (Kh¹⁻⁵)

101 so Kh¹⁻² Kh⁵; สฺกณฺฐานํ ตรงนี้ และต่อไป (Kh³⁻⁴)

102 so Kh¹ Kh³ Kh⁵; สฺสทฺธฺจฺจํ (Kh² Kh⁴)

สาลีปฏิบัติยา¹⁰³ คโต ปตุโต ฯ อโมฆวจโน จ อตุจฺจวจโน นียานิก-
วจโน ยํ พุทฺโธ ภาสติ¹⁰⁴ วาจํ สพฺพสตฺตานุภโก¹⁰⁵ ตํ สมฺมาปฏฺิปปโน จ
สพฺพทฺฐา ปมฺมุจฺจตีติ ฯ วุตฺตํ หิ ตสฺมา ภควา สฺสคโต นาม อโหสิ ฯ ติวริสฺสาปิ
โลกสฺสาติ สตฺตโลกโสภาสโลกสํขารโลกสํชาตสฺส โลกตฺตยสฺส นีรวสฺสโต
นีรวสฺสเนน ฅาตา อเวทิตสฺมา โลกวิทฺฐ นาม อโหสิ ฯ

อนนเกหิ คฺุณฺเณหิ¹⁰⁶ สพฺพสตฺตโม อหุ

อนนเกหิ อฺุปาเยหิ¹⁰⁷ นรทมฺเม ทเมสิ จ ฯ

โส สากฺยสีโห อนนเกหิ¹⁰⁸ คฺุณฺเณหิ ทสฺพลจตุเวสสารชฺชฅานาติคฺุณฺเณหิ¹⁰⁹
สพฺพสตฺตโม¹¹⁰ ชตฺตียพฺรานุมนฺทเวพฺรานุมาทึนํ¹¹¹ สตฺตานุ อุตฺตโม
ตสฺมา อนฺตฺตโร นาม อหุ อโหสิ ฯ อนนเกหิ อฺุปาเยหิ สณฺหฬรฺฐาทีหิ
อฺุปาเยหิ นรทมฺเม อญฺเฐวาทโกณฺฑญฺญตฺเถวาทิเก ทมิตพฺพปฺริเส¹¹² มคฺคผล-
สมฺปาปนวเสน¹¹³ ทเมสิ จ สาเรสิ วิเนสิ ตสฺมา ปฺริสทมฺมสารถิ นาม อโหสิ ฯ

เอโก สพฺพสฺส โลกสฺส สพฺพอตฺถานุสาสโก

ภาคฺยอิสฺสิริยาทึนํ¹¹⁴ คฺุณฺนํ ปรีโม นิธิ ฯ

103 so Kh⁵; สมาสาลี- (Kh¹⁻⁴)

104 em. สภาติ (Kh¹⁻⁵)

105 so Kh¹ Kh⁵; สพฺพสตฺตานุภโก (Kh²⁻⁴)

106 so Kh¹⁻² Kh⁵; คฺุณฺเณหิ (Kh³⁻⁴)

107 em. อฺุปาเยหิ (Kh¹⁻⁵)

108 so Kh¹⁻² Kh⁵; อนนเกหิ (Kh³⁻⁴)

109 so Kh¹ Kh⁵; จตุเวสสารชฺชฅานาติคฺุณฺเณหิ (Kh²⁻⁴)

110 so Kh²⁻⁴; สพฺพสตฺตโม (Kh¹ Kh⁵)

111 so Kh¹⁻² Kh⁴⁻⁵; -เทวพฺรานุมาทึนํ (Kh³)

112 so Kh¹⁻⁴; ทมิตพฺพปฺริเส (Kh⁵)

113 so Kh¹ Kh⁵; -สมฺปาปนวเสน (Kh²); -สปปิปปนวเสน (Kh³⁻⁴)

114 so Kh¹ Kh⁵; อิสฺสิริยาทึนํ (Kh²⁻⁴)

โส สพฺพญญ มฺหิ เอโก อสหาโย สพฺพสุตฺต โลกสุตฺต สกฺลสุตฺต กามโลกา-
ทิลอกสุตฺต สพฺพอตฺตานุสาสโก สกฺลสุตฺต ทานสึลาทิกสุตฺต ทิฏฺฐธมฺมิก-
สมฺปรายิกปรมตฺตสุตฺต อนุสาสนกโร ตสฺมา เทวมนุสฺसानํ สตุถา นาม อโหสิ
ฯ ภาควยธิสฺสริยาทีนํ อปริमितสมยสมฺปจิตฺตปฺญญสพฺพโลกิสฺสรยสสิริอาทีนํ¹¹⁵
คุณานํ ปรมิ นิธิ อุตฺตมณินฺธานํ ตสฺมา ภควา นาม อโหสิ ฯ

ปญฺญาสุตฺต สพฺพธมฺเมสุ กรุณา สพฺพชนฺตฺสุ
อตฺตตฺตฺตานํ ปรมตฺตฺตานํ สาธิกา คุณเขฎฺฐจิกา ฯ

อสุตฺต มฺหิราชสุตฺต ปญฺญา สพฺพธมฺเมสุ ทุกฺขสจฺจาทิเกสุ สกฺลธมฺเมสุ
ทุกฺขปริชานนาทฺยาการเหหิ ปวตฺติตฺต ฯ อถวา ปญฺญา สพฺพญญุตฺตวาณํ
สพฺพธมฺเมสุ สํขารวิการลกฺขณนิพฺพานปญฺญตฺตติสฺสาเตสุ นิรวเสธเบญฺย-
ธมฺเมสุ สกฺลขณรสาทิปฺปวิธวเสน ยถารุจี ปวตฺติตฺต ฯ กรุณา มหากรุณา
สพฺพชนฺตฺสุ อปททฺวิปทาทิเกสุ สกฺลสตุเตสุ ทุกฺขาปนยนาการวเสน
ปวตฺติตฺต ฯ อสุตฺต มฺหิราชสุตฺต กรุณา ปญฺญาสํชาตानํ จุทฺธ¹¹⁶ พุทฺธ-
วาณาทินํ สกฺลพุทฺธคุณานํ เขฎฺฐจิกา ปธานาอาทิปริยosanนฺตฺวา อตฺตตฺตฺตานํ
สพฺพญญุตฺตวาณาริยมคฺคผลานํ ปรมตฺตฺตานํ ปเรสฺส เทวมนุสฺसानํ อนุปาท-
ปรีนิพฺพานนฺตานํ อตฺตฺตานํ สาธิกา สมฺปาปฺนทิวเสน นิปฺผาทิกา อเหตุํ ฯ

ทฺยาย ปารมี จิตฺวา ปญฺญายตฺตฺตานมฺหุริ
อุทฺธิริ สพฺพธมฺเมสุ¹¹⁷ ทฺยายญฺเฒ จ อุทฺธิริ ฯ

สพฺพโลกานุกมฺปกิ โลกนาถ ทฺยาย สกฺลสตุตฺตวิธยาย มหากรุณาย
สมฺมุสฺสาหิตมานโส ทานปารมิตานคฺคปารมิตานปรมตฺตปารมิตาทย
สมตฺตีสปารมียิ จิตฺวา วิจินิตฺวา อุปจิตฺวา ปรีปฺปเรตฺวา ปญฺญาย
จตุราริยมคฺคภาณน สกฺลสํสารทุกฺขโต อตฺตฺตานํ อุทฺธิริ ฯ ปญฺญาย

115 so Kh¹⁻² Kh⁵; -สมฺปจิตฺตปฺญญสพฺพโลกสุตฺต- (Kh³⁻⁴)

116 so Kh⁵; จุทฺธ (Kh¹⁻⁴)

117 so Kh¹⁻² Kh⁵; สพฺพธมฺเม จ (Kh³⁻⁴)

สกลวตฺถุวิสเยน สพฺพญญุตตวาทเณน สพฺพธมฺเม นิรวสเสธเยยฺยธมฺเม
 อหุริตฺวา ปกาเสติ ๙ เทสนาตวาทเณน วา กุสลาภิขณฺฐาทิธมฺเม จ อหุริ
 เทสนาวสเนน ปากเต อกาสิ ๙ ทยาย กรุณาย อญฺญาตโกณฺฑญฺญ-
 เถรปมฺขญฺจารสพฺพธมฺโกฏฺฐาทโย¹¹⁸ อญฺเณ จ เทวมนุสฺสเส สํสารสาครโต¹¹⁹
 อหุริตฺวา นิพฺพานปาเร ปตฺติฏฺฐาเปติ¹²⁰ ๙

ทิสฺสสมาโนปิ ตาวสฺส รุปกายโย อจินฺตโย
 อสํสํธรรณวาทนุเต¹²¹ ธมฺมกาเย กถาว กา ๙

อสฺส มุนิราชสฺส ทิสฺสสมาโน สมฺปจิตฺตกุสลมฺหานํ เทวมนุสฺसानํ
 ปญฺญาปมาโนรูปกายโยปิ ตาว ทวตฺถีสมาหาปริสฺสทฺทกฺขณอสีตฺยานุพฺยุชฺชน-
 พุยามปภาเกตุมาลาทิอนนฺตาปริเมยฺยคุณสมฺพุทธโย¹²² ปโสภิตो
 ฆนฺตนิทฺธิสฺสทฺทสํสํสาโต รูปกายโย รูปกายสฺส สมฺปตฺติปิ ตาว อจินฺตโย
 จิตฺตาวิสยาติกนฺตตาย จินฺติตฺตมสฺสกุณเยโย¹²³ ๙

อสํสํธรรณวาทนุเต อิทฺธิปริยตฺเต ญาณํ สตฺตทานํ อาสยานุสเย
 ญาณํ ยมกปาฏิหิเร ญาณํ มหากรุณาสมาปตฺติยา ญาณํ¹²⁴ สพฺพญญุต-
 ญาณํ อนาวรณวาทนุติ อิมเหติ สวาทเกหิ อสํสํธรรณเหติ จเหติ ญาณเหติ อหุ
 สมิทฺเต ธมฺมกาเย ทสฺสพลเวสสารชฺชจตฺตปฏิสมฺภิตาอญฺจารสาเวณิกพุทฺธ-
 ธมฺมปฏฺฐิตอนนฺตาปริมาณคุณสมฺพุทธโย¹²⁵ ป¹²⁶โสภิตสึลลสมาธิปญฺญาวิมุตติ-

118 so Kh¹ Kh⁵; -โกณฺฑทิยเถร (Kh²); -โกณฺฑทิยเถร (Kh³⁻⁴)

119 so Kh¹⁻² Kh⁵; สํสารสาครโต (Kh³⁻⁴)

120 so Kh¹⁻³ Kh⁵; ปฏฺฐิตาเปติ (Kh⁴)

121 em. อสํสํธรรณ- (Kh¹⁻⁵)

122 so Kh¹⁻² Kh⁵; -พฺยุชฺชนปภาเกตุมาลาทิ- (Kh³⁻⁴)

123 so Kh¹ Kh⁵; -สกุณเยโย (Kh²⁻⁴)

124 so Kh¹⁻² Kh⁵; ญาณ (Kh³⁻⁴)

125 so Kh¹; -คุณสมฺพุทธโย (Kh²⁻⁴); -สมฺพุทธโย (Kh⁵)

126 so Kh¹⁻² Kh⁵; จ- (Kh³⁻⁴)

ฅาณาธิธมฺมสรีเร กา กถาว กิ วุตฺตพฺพเมว สพฺพคุณานํ อสํชาตสภาวโต ฯ
วฺตุตํ หิ

พฺพุโหปี พฺพุตฺตสฺส ภณฺเญยฺย วณฺณํ
กปฺปมฺปิ เจ อญฺญมภาสมาโน
ชีเยถ¹²⁷ กปฺโป จิรทีฆมนฺตเร
วณฺโณ น ชีเยถ ตถาคตฺตสฺสาติ¹²⁸ ฯ
พฺพุธานุสฺสติภาวนา นิฏฺฐิตา ฯ

1.4 ลักษณะของเอกสารใบลานคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา

เอกสารใบลานทั้งห้าฉบับมีโครงสร้างการแต่งคัมภีร์เหมือนกัน คือ มีชื่อเรื่อง คำเริ่มต้น เนื้อหาทั้งหมดของคัมภีร์จตุรารักขา ข้อความอธิบาย ความหมายในคัมภีร์จตุรารักขา และบทสรุป เอกสารใบลานแต่ละฉบับ แสดงชื่อเรื่องที่ค่อนข้างเหมือนกัน มีแตกต่างกันเล็กน้อย คือ ใบลานฉบับ Kh²⁻⁴ แสดงชื่อเรื่องเหมือนกัน คือ “พระอภฺฐกถาจตุรารักขาปริปุณฺณ แล” ขณะที่ใบลานฉบับ Kh¹ และ Kh⁵ แสดงชื่อเรื่องว่า “พระอภฺฐกถาจตุรารักขาปริปุณฺณา นิฏฺฐิตา” ก่อนเริ่มเนื้อหาของคัมภีร์ ผู้แต่งได้แสดงความนอบน้อมต่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วยคำว่า “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส” จำนวน 1 จบ ลักษณะคำเริ่มต้นเช่นนี้เป็นลักษณะทั่วไปของเอกสารใบลานที่จารด้วยภาษาบาลีที่จะต้องแสดงความเคารพ และนอบน้อมต่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก่อนการแสดงบทธรรม ต่อจากนั้น ผู้แต่งได้แสดงเนื้อหาคัมภีร์จตุรารักขาทั้งหมดจำนวน 32 คาถา 29 คาถาแรกเป็นเรื่องเกี่ยวกับกรรมฐาน 4 วิธี คือ พุทธานุสสติ เมตตานุสสติ อสุกานุสสติ และมรณานุสสติ ส่วน 3 คาถาที่เหลือเป็นเรื่องเกี่ยวกับ

127 so Kh¹ Kh⁵; ชีเยถ ตรงนี้ และต่อไป (Kh²⁻⁴)

128 so Kh¹⁻² Kh⁴⁻⁵; ตถาคตฺตสฺสาติ (Kh³)

สิ่งที่ทำให้เกิดความสังเวช 8 ประการ (อฏฐ สัมเวทตฺถุนิ) คือ เกิด (ชาติ) แก่ (ชรา) เจ็บ (พฺยาธิ) ตาย (มรณํ) อบาย (อปายา) วัฏฏทุกขีในอดีต วัฏฏทุกขีในอนาคต (อดีตอุปฺตตฺถกฺวฏฏทุกขํ) และทุกขีในการแสวงหาอาหาร (อาหารคเวฏฺฐิกิทุกขํ)

โดยทั่วไป พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายจะยกเพียง คำ วลี หรือ ข้อความ มาทำการอธิบายความหมายเท่านั้น การยกเอาคาถาทั้งหมด 32 คาถา ของคัมภีร์จตุรารักษามาวางไว้ก่อน แล้วจึงค่อยยกทีละคาถามาอธิบายความหมาย เป็นลักษณะเฉพาะของคัมภีร์จตุรารักษาอรรถกถาสาเหตุที่ผู้แต่งประกอบคัมภีร์ในลักษณะนี้อาจเป็นแนวทางเพื่อแสดงว่า ท่านกำลังจะอธิบายเนื้อหาของคัมภีร์จตุรารักษาเฉพาะฉบับนี้ ไม่ใช่ฉบับอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับจตุกรรมฐาน และเป็นไปได้ว่า คัมภีร์จตุรารักษาประกอบด้วยคาถาสั้นๆ เท่านั้น จึงสามารถที่จะนำเอาเนื้อหาทั้งหมดมาแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนได้ ลักษณะโครงสร้างการแต่งเช่นนี้เหมือนถูกออกแบบมาเพื่อเป็นแบบเรียนกรรมฐานสำหรับพระภิกษุและสามเณร

ส่วนหมายเหตุที่บันทึกไว้หน้าสุดท้ายของเอกสารใบลานทั้ง 5 ฉบับระบุไว้เป็นภาษาบาลีเหมือนกันว่า

ญาณมฺกฺลเถเรณ วีรจิตฺเตน ธมฺมา จตุรารุขาคาถาณํ
อตุลสํมณฺณา กตา ฯ อิติ จตุรารุขาคาถาตุถวณฺณา สมตฺตา ฯ
นิพฺพานปจฺจโย โหตุ ฯ

พระญาณมงคลเถระผู้มีจิตอันอาจหาญ (และ) มีปัญญา ได้ทำการพรรณนาเนื้อความของคาถาจตุรารักษาแล้ว ฯ การพรรณนาเนื้อความของคาถาจตุรารักษาจบแล้วด้วยประการฉะนี้ ฯ (ขอผลแห่งการแต่งคัมภีร์นี้) จงเป็นปัจจัยแก่พระนิพพานเทอญ ฯ

คำอ่านที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์จตุรารักขาอรรธกถาแสดงให้เห็นว่า เอกสารใบลานฉบับ Kh¹⁻² และ Kh⁵ ถูกคัดลอกมาจากต้นฉบับที่แตกต่างกันจากเอกสารใบลานฉบับ Kh³⁻⁴ ทั้งนี้สังเกตได้จากเอกสารใบลานฉบับ Kh³⁻⁴ แสดงข้อผิดพลาดโดยการเพิ่มเติมข้อความบาลีเป็นจำนวนมากหลังคำว่า “สุริโย วีย ธาวติ” ขณะที่เอกสารใบลานฉบับ Kh¹⁻² และ Kh⁵ ไม่มีการเพิ่มเติมข้อความแต่อย่างใด นอกจากนี้ยังพบว่า เอกสารใบลานฉบับ Kh³⁻⁴ มีข้อความจำนวนมากขาดหายไประหว่างคำว่า “มหาสัเวควตฺถุณี” และ “สึล-” ขณะที่เอกสารใบลานฉบับ Kh¹⁻² และ Kh⁵ แสดงข้อความครบถ้วน และยังพบอีกว่า เอกสารใบลานฉบับ Kh¹⁻² และ Kh⁵ มีคำอ่านบาลีที่แตกต่างจากเอกสารใบลานฉบับ Kh³⁻⁴ จำนวนหลายแห่ง ตัวอย่างเช่น ในคาถาที่ 9 เอกสารใบลานฉบับ Kh¹⁻² และ Kh⁵ แสดงคำอ่านว่า “ปญฺญาสุส” ขณะที่เอกสารใบลานฉบับ Kh³⁻⁴ ใช้คำว่า “ปญฺญสุส” และในคาถาที่ 28 เอกสารใบลานฉบับ Kh¹⁻² และ Kh⁵ แสดงคำอ่านว่า “สยสฺสปัญฺณณามิทฺธิ” ขณะที่เอกสารใบลานฉบับ Kh³ และ Kh⁴ ใช้คำว่า “สยสฺสตุฏฺถามปัญฺณณิทฺธิ” และ “สยสฺสธามปัญฺณณิทฺธิ” ตามลำดับ

บรรดาเอกสารใบลานทั้ง 5 ฉบับ เอกสารใบลานฉบับ Kh⁵ ที่สร้างโดย พระยาศรีสหเทพ (เพ็ง) เป็นฉบับที่มีคำอ่านดีที่สุดด้วยเหตุผล 4 ประการ คือ (1) มีตัวสะกดที่ผิดพลาดคลาดเคลื่อนน้อยกว่าเอกสารใบลานฉบับ Kh¹⁻⁴ เช่น ฉบับ Kh⁵ สะกดว่า “ปฏฺวิชิตฺวา” แต่ฉบับ Kh¹⁻⁴ สะกดว่า “ปฏฺวิชิตฺวา” ฉบับ Kh⁵ ใช้คำว่า “จุฑุส” แต่ฉบับ Kh¹⁻⁴ ใช้คำว่า “จุฑุสสุส” และฉบับ Kh⁵ ใช้คำว่า “นิทาสมสมเย” แต่ฉบับ Kh¹⁻⁴ ใช้คำว่า “นิทุธามสมเย” เป็นต้น (2) บางแห่งเอกสารใบลานฉบับ Kh⁵ เป็นเอกสารใบลานฉบับเดียวที่แสดงคำอ่านบาลีที่ถูกต้องและเหมาะสม เช่น ในคาถาที่ 23 เอกสารใบลานฉบับ Kh⁵ ใช้คำว่า “สมฺปสุส” (เห็นอยู่) ซึ่งเป็นคำที่ถูกต้อง

เพราะแสดงความหมายสอดคล้องกับบริบทที่มีอยู่ ขณะที่เอกสารใบลานฉบับ Kh¹⁻⁴ แสดงคำอ่านที่ไม่ถูกต้องว่า “สมฺปนฺน” (ประกอบพร้อมด้วย) และในคาถาที่ 31 เอกสารใบลานฉบับ Kh⁵ แสดงคำอ่านว่า “จุตี” (ตาย) ซึ่งเป็นคำที่มีความหมายเข้ากันกับบริบทที่มีอยู่ ขณะที่เอกสารใบลานฉบับ Kh¹⁻⁴ แสดงคำอ่านว่า “จตุ” (สี่) ซึ่งเป็นคนละความหมาย (3) คำอ่านบาลีของเอกสารใบลานฉบับ Kh⁵ รักษาภวของบาลีไวยากรณ์อย่างเข้มงวดมากกว่าเอกสารใบลานฉบับ Kh¹⁻⁴ เช่น ฉบับ Kh⁵ แสดงคำอ่านที่ถูกต้องว่า “อสนฺชานนฺตา ปุริสา” ขณะที่ฉบับ Kh¹⁻⁴ ใช้คำว่า “อสนฺชานนฺโต ปุริสา” และฉบับ Kh⁵ แสดงคำอ่านที่ถูกต้องว่า “สรีโรโต พหิปตติ สตุตา หตุเถน จุปฺตุมฺปิ น อิจฺฉนฺติ” (สัตว์ทั้งหลายย่อมไม่ปรารถนาแม้ที่จะตะต้องสิ่งที่ตกออกมาจากสรีระแม้ด้วยมือ) ขณะที่ฉบับ Kh¹⁻⁴ แสดงคำอ่านที่คลาดเคลื่อนว่า “สรีโรโต พหิปตติมตุตา สตุตา หตุเถน จุปฺตุมฺปิ น อิจฺฉนฺติ” (สัตว์ทั้งหลายที่สักว่าตกออกมาจากสรีระย่อมไม่ปรารถนาแม้ที่จะตะต้องด้วยมือ) และ (5) ประการสุดท้าย คำอ่านในเอกสารใบลานฉบับ Kh⁵ โดยมากเป็นไปตามกฎของคณะฉันท เช่น ฉบับ Kh⁵ เลือกใช้คำว่า “คเหตุวาน” แทนที่คำว่า “คเหตุวา” ตามฉบับ Kh¹⁻⁴ เพื่อเพิ่มเติมให้ครบ 8 พยางค์ตามหลักของปฏฐยาวัตรฉันท เป็นต้น

นอกเหนือจากเอกสารใบลานฉบับ Kh⁵ แล้ว เอกสารใบลานฉบับ Kh¹ และ Kh² เป็นเอกสารใบลานที่แสดงคำอ่านบาลีที่ดีเช่นกัน คำอ่านส่วนใหญ่ของฉบับ Kh¹ และ Kh² ตรงกันกับคำอ่านของฉบับ Kh⁵ มีเพียงบางแห่งเท่านั้นที่มีตัวสะกดผิดพลาดคลาดเคลื่อน แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อเปรียบเทียบคำอ่านระหว่างเอกสารใบลานฉบับ Kh¹ และ Kh² พบว่า คำอ่านบาลีในเอกสารใบลานฉบับ Kh² ที่สร้างโดยพระมหากษัตริย์ไทยรัชกาลที่ 3 มีข้อผิดพลาดมากกว่าเอกสารใบลานฉบับ Kh¹ ที่สร้างโดย

พระมหากษัตริย์ไทยรัชกาลที่ 1

โดยภาพรวม เอกสารโบราณฉบับ Kh¹⁻² และ Kh⁵ แสดงคำอ่านที่ดีกว่าเอกสารโบราณฉบับ Kh³⁻⁴ ซึ่งมีตัวสะกด และข้อผิดพลาดมากมาย อันเกิดจากความพลั้งเผลอของผู้จารคัมภีร์ แต่อย่างไรก็ตาม มีบางแห่งที่เอกสารโบราณฉบับ Kh³⁻⁴ แสดงคำอ่านที่ดีกว่าฉบับ Kh¹⁻² และ Kh⁵ เช่น เอกสารโบราณฉบับ Kh³ และ Kh⁴ แสดงคำอ่านที่ถูกต้องตามหลักบาลีไวยากรณ์ว่า “ปาติโมกฺขสํวราทีหิ ปณฺณรสนฺหิ จรณฺเหหิ” ขณะที่ฉบับ Kh¹⁻² และ Kh⁵ ใช้คำว่า “ปาติโมกฺขํ สํวราทีหิ ปณฺณรสนฺหิ จรณฺเหหิ” และฉบับ Kh³⁻⁴ แสดงคำอ่านว่า “วิฑฺฒาหิ” ซึ่งเป็นคำอ่านที่เหมาะสมกว่าคำว่า “วิชาหิ” ที่มีอยู่ในฉบับ Kh¹⁻² และ Kh⁵ เป็นต้น ดังนั้นแม้ว่าเอกสารโบราณฉบับ Kh³ และ Kh⁴ มีตัวสะกด หรือข้อผิดพลาดมาก แต่ก็มีความจำเป็นที่จะต้องใช้อักษรโบราณเหล่านี้ในการตรวจชำระคัมภีร์เพื่อให้ได้เนื้อหา คัมภีร์ที่มีความถูกต้องและสมบูรณ์มากที่สุด

โดยสรุป เอกสารโบราณที่สร้างโดยพระมหากษัตริย์ หรือผู้มียศถาบรรดาศักดิ์มีความละเอียด ประณีต และถูกต้องมากกว่าเอกสารโบราณที่สร้างโดยสามัญชนทั่วไป การใช้เอกสารโบราณจำนวนมากฉบับในการตรวจชำระคัมภีร์เป็นสิ่งที่มีความจำเป็นเป็นอย่างยิ่ง เพราะยังใช้อักษรโบราณที่หลากหลายมากฉบับเท่าใด ยิ่งทำให้สามารถเลือกคำอ่านที่ใกล้เคียงกับคำอ่านดั้งเดิมมากขึ้นเท่านั้น

2. ผู้แต่ง และสมัยที่แต่งคัมภีร์

หมายเหตุที่ถูกรับบันทึกไว้หน้าสุดท้ายของเอกสารโบราณทั้ง 5 ฉบับ ที่นำมาศึกษาข้างต้นระบุอย่างชัดเจนว่า พระเถระ ชื่อว่า พระญาณมงคล

เป็นผู้แต่งคัมภีร์จตุรารักษารรกกถา แต่เอกสารโบราณเหล่านั้นไม่ได้ระบุถึงวันเดือนปีที่แต่ง จากการสำรวจใบตราขายการคัมภีร์โบราณจตุรารักษารรกกถาทั้งหมดที่ถูกบันทึกโดยเจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพฯ พบว่า คัมภีร์โบราณจตุรารักษารรกกถาสร้างโดยพระมหากษัตริย์ไทยรัชกาลที่ 1 ซึ่งครองราชย์อยู่ในช่วงระหว่างปี ค.ศ. 1782-1809¹²⁹ ดังนั้นเบื้องต้นจึงสามารถสรุปได้ว่า คัมภีร์จตุรารักษารรกกถาแต่งก่อนปี ค.ศ. 1782

จากการสำรวจรายการวรรณคดีบาลีต่างๆ ที่แต่งในประเทศแถบเอเชียใต้ และเอเชียอาคเนย์พบว่า มีการอ้างอิงชื่อคัมภีร์จตุรารักษารรกกถาในคัมภีร์คันทวงศ์ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่แต่งโดยท่านนันทปัญญอาจารย์พระภิกษุชาวเมียนมาร์ คัมภีร์คันทวงศ์แสดงประวัติศาสตร์สั้นๆ เชื่อมโยงเกี่ยวกับจุดกำเนิด และวิวัฒนาการของวรรณคดีบาลีต่างๆ ในเอเชียใต้ และเอเชียอาคเนย์ เช่น พระไตรปิฎก อรกกถา ฎีกา และวรรณคดีบาลีนอกพระไตรปิฎกสมัยใหม่อื่นๆ คัมภีร์คันทวงศ์ระบุว่า คัมภีร์จตุรารักษารรกกถาเป็นหนึ่งใน 40 คัมภีร์ปกรณ์ที่อาจารย์ทั้งหลายแต่ละท่านในเกาะลังกาเป็นต้น แต่งขึ้นตามความรู้ของตนเพื่อความเจริญรุ่งเรืองของพระศาสนา และเพื่อความดำรงมั่นของพระสัทธรรม¹³⁰ ยังไม่มีความแน่ชัดว่า คัมภีร์จตุรารักษารรกกถาที่กล่าวถึงในคัมภีร์คันทวงศ์จะเป็นฉบับเดียวกันกับฉบับที่กำลังศึกษาอยู่หรือไม่ หากว่าเป็นฉบับเดียวกัน คัมภีร์จตุรารักษารรกกถาจะต้องแต่งก่อนคัมภีร์คันทวงศ์อย่างแน่นอน นักวิชาการหลายท่านมีความเห็นไม่ตรงกันเรื่องอายุของคัมภีร์คันทวงศ์

129 กรมศิลปากร (2560: 113)

130 จตุภาณวารสุส อฏฐกถา ... จตุรารกขาย อฏฐกถา สทฺทตฺตปิฎกณฺสุส นวฎีกา จาติ อิมานิ จตุตาฬีสปรณานิ อตฺตโน มติยา สาสนสุส ชุตติยา จ สทฺธมฺมสุสจิตติยา จ ลุงกาที่ปาที่สุวิสุวิสุ อัจฉริเยหิ กตานิ (Minayeff 1886: 75)

แต่ท่าน Bharat Singh Upadhyaya แสดงข้อมูลที่มีเหตุผลว่า คัมภีร์คันถวงศ์ต้องแต่งหลังคริสต์ศตวรรษที่ 17 เพราะคัมภีร์ได้อ้างถึงคัมภีร์กายวิโรธิกาซึ่งแต่งในคริสต์ศตวรรษที่ 17¹³¹ จากข้อมูลทั้งหมดข้างต้นสามารถสรุปได้ว่า คัมภีร์จตุรารักขาอรรธกถาแต่งในช่วงราวคริสต์ศตวรรษที่ 17 ขึ้นไป

3. สถานที่แต่ง และการแพร่หลายของคัมภีร์

ท่าน Saddhātissa ระบุว่า คัมภีร์จตุรารักขาอรรธกถามีต้นกำเนิดมาจากประเทศกัมพูชา¹³² แต่จากการศึกษา ยังไม่พบเอกสารโบราณคัมภีร์นี้ในประเทศกัมพูชา แต่กลับพบว่า มีเอกสารโบราณจำนวนหลายฉบับถูกเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติ และพระอารามหลวงต่างๆ ที่สำคัญในประเทศไทย เช่น หอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพฯ ได้เก็บรักษาคัมภีร์จตุรารักขาอรรธกถาฉบับที่ศึกษาอยู่นี้ จำนวน 8 ฉบับ คือ

1. พระอัฐมรามาธิบดินทรราชูปถัมภ์
เลขที่ 3662/ข/1 จำนวน 1 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี ฉบับล่องชาด
สร้างโดยพระยาศรีสุนทรเทพ (เพ็ง)
2. พระอัฐมรามาธิบดินทรราชูปถัมภ์ โดยพระญาณมุนี
เลขที่ 4535/ค/1 จำนวน 1 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี ฉบับทองทิพย์
สร้างโดยพระยาพิศาลสุตผล ในปี 2411
3. พระอัฐมรามาธิบดินทรราชูปถัมภ์ โดยพระญาณมุนี
เลขที่ 5124/ข/2, 4 จำนวน 2 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี ฉบับล่องทิพย์

131 อ้างถึงใน Bimalendra Kumar (1992: 5-6)

132 Saddhātissa (1990: 93)

4. พระอัฐมรทวารวชิราวุธ โดยพระญาณมุนี
เลขที่ 6674/ข/5 จำนวน 1 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี ฉบับลงชาด
5. พระอัฐมรทวารวชิราวุธ โดยพระญาณมุนี
เลขที่ 6863/จ/1 จำนวน 1 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี ฉบับทองทิพย์
6. พระอัฐมรทวารวชิราวุธ โดยพระญาณมุนี
เลขที่ 10065/ก จำนวน 1 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี ฉบับรดน้ำ
คำเอก ไม่ประทับเงาแดงลายดุน สร้างโดยพระมหากษัตริย์ไทย
รัชกาลที่ 3 คัมภีร์รวมอยู่กับจตุรารทวารวชิราวุธ เลขที่ 10065/ข/1
7. พระอัฐมรทวารวชิราวุธ โดยพระญาณมุนี
เลขที่ 6659/ข/1 จำนวน 1 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี ฉบับรองทรง
สร้างโดยพระมหากษัตริย์ไทย รัชกาลที่ 1
8. พระจตุรารทวารวชิราวุธ
เลขที่ 13983/1 จำนวน 1 ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี ฉบับทองทิพย์
ไม่ประทับลายรดน้ำคำ

นอกจากนี้ยังพบเอกสารใบลานคัมภีร์จตุรารทวารวชิราวุธรทกถา
หมายเลข 349 จำนวน 1 ผูก ถูกจารด้วยอักษรขอม ภาษาบาลี เก็บรักษา
ที่หอสมุดแห่งชาติ ปารีส ประเทศฝรั่งเศส¹³³

มีข้อที่น่าสนใจว่า เอกสารใบลานคัมภีร์จตุรารทวารวชิราวุธรทกถาที่พบ
ทั้งหมดจารด้วยอักษรขอม และส่วนมากเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติ
และวัดหลวงต่างๆ ที่สำคัญในประเทศไทย และพบคัมภีร์ใบลาน 2 ฉบับ
สร้างโดยพระมหากษัตริย์ไทยรัชกาลที่ 1 และ รัชกาลที่ 3 แสดงให้เห็นว่า
ใบลานคัมภีร์จตุรารทวารวชิราวุธรทกถาอาจเป็นหนึ่งในคัมภีร์บาลีทั้งหลายที่
พระมหากษัตริย์ไทยในอดีตให้คนไปรวบรวมมาจากสถานที่ต่างๆ แล้ว

133 Cabaton (1980: 73)

สั่งให้คัดลอกเพื่อเก็บรักษา ใช้งาน หรือถวายแด่วัดวาอารามต่างๆ ที่สำคัญในสมัยของพระองค์ จากการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยพบว่า หลังจากที่พระเจ้าตากสินมหาราชผู้ครองราชย์อยู่ในช่วงระหว่างปี ค.ศ. 1768-1782¹³⁴ รัชชนะเมียนมาร์พระองค์เกรงว่า การเผาผลาญทำลายล้างบ้านเมือง และวัดวาอารามต่างๆ ไปเป็นจำนวนมากกระหว่างที่ทำศึกสงครามกับเมียนมาร์ จะเป็นเหตุให้คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาสูญหายไป พระองค์จึงรับสั่งให้พระราชาคณะ คือ พระเทพกวี ออกไปสืบหาต้นฉบับคัมภีร์บาลีต่างๆ เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น ณ ประเทศกัมพูชา และสถานที่อื่นๆ มารวบรวมเก็บรักษาไว้¹³⁵ ดังนั้นจึงเป็นไปได้ว่า คัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาที่พบในประเทศไทยนำมาจากประเทศกัมพูชา

โดยสรุป เป็นไปได้ว่า คัมภีร์นี้แต่งในประเทศกัมพูชา แล้วนำเข้ามาเผยแพร่ในประเทศไทย ความนิยมในการคัดลอกคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาในยุคต้นแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (สมัยพระมหากษัตริย์ไทยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 3) แสดงให้เห็นถึงความต้องการที่จะฟื้นฟูและรักษาคำสอนในพระพุทธศาสนาหลังจากผ่านพ้นสงครามกับเมียนมาร์ และยังเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความสนใจในการศึกษา เรียนรู้ และปฏิบัติธรรมแบบจตุกรรมฐานในยุคนั้นด้วย

4. เนื้อหาของพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา

4.1 ความเป็นมาและพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขา

ก่อนศึกษาพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา เพื่อให้ผู้อ่านสามารถเข้าใจคำอธิบายเนื้อหาของคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาง่ายขึ้น

134 กรมศิลปากร (2560: 107)

135 สุรสิทธิ์ ไทยรัตน์ (2556: 120)

จะได้กล่าวสรุปถึงความเป็นมาและวิธีการเจริญพุทธานุสสติในคัมภีร์ จตุรารักขาโดยย่อ

ดังได้กล่าวมาข้างต้น คัมภีร์จตุรารักขาแต่งด้วยคาถาบาลีสั้นๆ จำนวนทั้งหมด 32 คาถา 29 คาถาแรก ว่าด้วยเรื่องการเจริญกรรมฐาน 4 วิธี คือ พุทธานุสสติ เมตตานุสสติ อสุภานุสสติ และมรณานุสสติ 3 คาถาสุดท้ายเป็นเรื่องเกี่ยวกับสิ่งที่ทำให้เกิดความสังเวช 8 ประการ คือ เกิด แก่ เจ็บ ตาย อบาย วัฏฏทุกขีในอดีต วัฏฏทุกขีในอนาคต และทุกข์ ในการแสวงหาอาหาร ยังไม่มีการระบุแน่ชัดถึงชื่อผู้แต่ง และสมัยที่แต่ง คัมภีร์จตุรารักขา แต่ในประเทศไทยและประเทศกัมพูชาเชื่อว่า คัมภีร์นี้ แต่งโดยพระพุทโธมโสภาจารย์ พระอรรธกถาจารย์ผู้มีชื่อเสียงในช่วง ราวคริสต์ศตวรรษที่ 4-5¹³⁶ ความเชื่อนี้ค่อนข้างมีเหตุผล เพราะเนื้อหา และรูปแบบการแต่งคัมภีร์จตุรารักขามีลักษณะที่คล้ายคลึงกับสำนวน การแต่งของพระพุทโธมโสภาจารย์ แต่อย่างไรก็ตาม จากการสำรวจรายชื่อวรรณคดีบาลีทั้งหมดที่เป็นผลงานแปล และเรียบเรียงของพระพุทโธมโสภาจารย์ที่ถูกรวบรวมโดยท่าน Malalasekera ไม่พบชื่อคัมภีร์จตุรารักขา¹³⁷ ดังนั้นจึงยังไม่สามารถสรุปได้ทันทีว่า ท่านเป็นผู้แต่งคัมภีร์นี้

จากการเปรียบเทียบคาถาของคัมภีร์จตุรารักขากับคาถาที่มีในวรรณคดีบาลีอื่นๆ พบว่าคาถาที่ 11 ของคัมภีร์จตุรารักขาปรากฏอยู่ในคัมภีร์สัททนีติปกรณ¹³⁸ ซึ่งเป็นวรรณคดีบาลีไวยากรณ์ที่แต่งโดย พระอัครวงศาจารย์ พระภิกษุชาวเมียนมาร์ เมื่อปี ค.ศ. 1154 คัมภีร์

136 Saddhātissa (1990: 92)

137 Malalasekera (1928: 94-98)

138 *ทิสฺสฺมาโนปี ตาวสฺส รุปกาโย อจินฺติโย*
อสาธารณณญาณุเจ ธมฺมกาเย กถาว กาทิ
(Sadd I: 77 = นีติ.ปท. 269)

ศัพท์นี้ตีปกรณเป็นคัมภีร์อธิบายไวยากรณ์บาลีในพระไตรปิฎก อรรถกถา
ฎีกา และคัมภีร์ปกรณวิเสสอื่นๆ แสดงให้เห็นว่า คัมภีร์จตุรารักขาถูกแต่งขึ้น
ก่อนปี ค.ศ. 1154 จากการศึกษาดังกล่าวพบว่ามีสองบาทแรกของคาถา
ที่หนึ่งของคัมภีร์จตุรารักขาปรากฏอยู่ในจตุรารักขานิเทศ ในคัมภีร์
ขุททกสิขชาในลักษณะของการอธิบายความหมายของคำว่า “จตุรารักขา”
ดังนี้

“จตุรารักขาติ พุทธานุสสติ เมตตตา จ อสุภี มรณานุสสติ...”¹³⁹

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า คัมภีร์จตุรารักขาแต่งก่อนคัมภีร์ขุททกสิขชา-
มูลสิกขา Malalasekera ระบุว่า คัมภีร์ขุททกสิขชา-มูลสิกขาเป็น
คู่มือพระวินัยฉบับย่อ แต่งโดยพระชาวอนุราธปุระ เป็นคัมภีร์เก่า
แก่ที่มีมาก่อนที่พระพุทธโฆสะจารย์มาเยือนประเทศศรีลังกา¹⁴⁰
Müller ระบุว่า ลักษณะของภาษา และการใช้คำบ่งชี้ว่า คัมภีร์นี้
น่าจะถูกแต่งขึ้นในช่วงระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 6-7¹⁴¹ Geiger แย้งว่า
เป็นไปได้ที่คัมภีร์ขุททกสิขชา-มูลสิกขาจะมีอายุมากกว่าคริสต์-
ศตวรรษที่ 11¹⁴² ตรงนี้เป็นเรื่องยากที่จะได้ข้อสรุปอย่างชัดเจนเกี่ยวกับ
อายุของคัมภีร์ แต่อย่างไรก็ตาม เป็นที่ทราบกันว่า คัมภีร์ขุททกสิขชา-
มูลสิกขาถูกอ้างอิงในศิลาจารึกขนาดใหญ่ของพระเจ้าปรักกมพาหุที่ 1
ที่กาลวิหาร เมืองโปโลนนารูวะ ประเทศศรีลังกา ในปี ค.ศ. 1065¹⁴³ ดังนั้น
เบื้องต้นจึงสามารถสรุปได้ว่า คัมภีร์จตุรารักขาแต่งก่อนปี ค.ศ. 1065

139 Khuddas: 120

140 Malalasekera (1928: 76-77)

141 Müller (1883: 86-87)

142 Geiger (1943: 35-36)

143 อ้างอิงใน Malalasekera (1928: 76)

คัมภีร์จตุรารักขาเป็นคัมภีร์กรรณฐานที่ได้รับความนิยมเป็นอย่างมากในหลายประเทศ เช่น ศรีลังกา ไทย และลาว เป็นต้น ในประเทศศรีลังกา คัมภีร์จตุรารักขาถูกเรียบเรียงอยู่ในภาคผนวกของหนังสือชื่อว่า *Maha Pirit Pota*¹⁴⁴ ซึ่งเป็นหนังสือสวดมนต์พระปริตรที่เป็นที่นิยมสำหรับชาวพุทธในประเทศศรีลังกา และพบคัมภีร์ในหนังสือ *Theravadi Samanera Banadham Pota*¹⁴⁵ ซึ่งเป็นหนังสือคู่มือสวดมนต์สำหรับสามเณรเถรวาทในประเทศศรีลังกา จากการพูดคุยสอบถามพระดอกเตอร์ Divulapelesse Wimalananda (กุมภาพันธ์ 2013) พระภิกษุนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาชาวศรีลังกา ได้ข้อมูลว่า คัมภีร์จตุรารักขาเป็นคัมภีร์ที่ได้รับความนิยมเป็นอย่างมากในประเทศศรีลังกา ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน มีวัตถุประสงค์และวิธีการสวดที่แตกต่างจากการสวดมนต์ทั่วไป คือ จะสวดเพื่อพัฒนาจิตใจ หรือ เพื่อการเจริญภาวนาเป็นหลัก พระภิกษุชาวศรีลังกาจะสวดบทนี้ทุกวัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระเถระผู้ที่มีประสบการณ์การปฏิบัติธรรมจะเป็นผู้นำในการสวด หลังจากนั้นพระนวกะ หรือ สามเณรจะสวดโดยการออกเสียงตามแบบคำต่อคำ เหมือนกับการใช้เป็นบทสอนและทบทวนวิธีการปฏิบัติธรรมนั่นเอง

สำหรับในประเทศไทยพบว่า มีเอกสารโบราณคัมภีร์นี้เป็นจำนวนมากเก็บรักษาที่หอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพฯ ฯ และวัดวาอารามในภาคต่างๆ ของประเทศไทย นอกจากนี้ ยังพบคัมภีร์จตุรารักขาในหนังสือสวดมนต์ฉบับภาคเหนือ โดยใช้ชื่อบทสวดว่า “พุทธา” แทนคำว่า “จตุรารักขา”¹⁴⁶ จากการสำรวจพบว่า ปัจจุบันคัมภีร์จตุรารักขาจะใช้สวดในพิธีกรรม หรือ วันสำคัญทางพระพุทธศาสนา เช่น วันวิสาขบูชา

144 Śrī Vāciśara (1983: 329-331)

145 Vanaratne (1980: 37-39)

146 ทวี เขื่อนแก้ว (2524: 218-221)

วันมาฆบูชา และวันอาสาฬหบูชา เป็นต้น โดยจะใช้ในการพิจารณาตอนแผ่เมตตาหลังจากได้เจริญกรรมฐานเสร็จสิ้นแล้วบ้าง ใช้สวดพิจารณาตอนทำวัตรเย็นเพื่อทำใจให้หยุดนิ่งก่อนเริ่มการเจริญกรรมฐานบ้าง เป็นต้น ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับพระผู้นำพิธีกรรมว่าจะเลือกสวดในรูปแบบใด แต่พระภิกษุบางรูปก็นิยมสวดบทนี้ทุกวันตอนสวดมนต์ทำวัตร นอกจากนี้ยังพบว่า วัดต่างๆ เช่น ในจังหวัดเชียงใหม่และเชียงราย นิยมใช้คัมภีร์จตุรารักขาเป็นบทหนึ่งในบทสวดเบิกพระเนตรในพิธีเจริญพุทธาภิเษกหรือพิธีกรรมอบรมสมโภชพระพุทธรูป¹⁴⁷ ในประเทศลาว ไม่พบหลักฐานการใช้งานคัมภีร์ พบเพียงเอกสารโบราณไม่กี่ฉบับเก็บไว้ตามวัดต่างๆ ในหลวงพระบางเท่านั้น¹⁴⁸ ปัจจุบัน บทสวดนี้ได้ถูกตรวจชำระถ่ายทอดเป็นอักษรโรมัน และแปลเป็นภาษาอังกฤษเผยแพร่ไปในโลกตะวันตก¹⁴⁹ และมีการถ่ายทอดคัมภีร์เป็นอักษรเทวนาครีเผยแพร่ในประเทศเนปาลอีกด้วย¹⁵⁰

เนื้อหาของกรเจริญพุทธานุสสติปรากฏอยู่ในคาถาที่ 2-11 ของคัมภีร์จตุรารักขา คาถาที่ 2-10 แสดงการเจริญพุทธานุสสติโดยการระลึกถึงพระพุทธรูป 9 ประการของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ (1) อรหัง (ทรงกำจัดกิเลสทั้งปวงพร้อมทั้งवासนา เป็นผู้มีความบริสุทธิ์หมดจดอย่างสมบูรณ์ ควรแก่การบูชาในกาลทุกเมื่อ) (2) สมมาสมพุทฺโธ (ทรงตรัสรู้ธรรมทั้งปวงที่พระองค์เข้าถึงได้ตลอดเวลา ทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณโดยชอบ และด้วยพระองค์เอง) (3) วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน (ทรงถึงพร้อมด้วยวิชาทั้งหลาย เช่น วิปัสสนาญาณ เป็นต้น และถึงพร้อมด้วยจรณะ

147 วัดป่าแพ่ง (92-99) และพระมหาไถ วชิรเมธี (2558: 232-241)

148 Hundius, Harald and David Wharton (2011)

149 Ānandajoti Bhikkhu (2006)

150 ข้อมูลจากการติดต่อส่วนตัวกับพระญาณธวัช ญาณพุทธโช
(25 เมษายน 2019)

ทั้งหลาย เช่น ศิล เป็นตัน) (4) สุโคโต (ทรงเป็นผู้เสด็จไปสู่ที่อันงาม และ
ไม่ตรัสวาทาที่เปล่าประโยชน์) (5) โลกวิทู (ทรงรู้แจ้งโลก 3 อย่างถ่องแท้)
(6) อนุตฺตโร บุริสทมฺมสารถิ (ทรงเป็นผู้ยอดเยี่ยมกว่าสัตว์ทั้งปวงด้วย
คุณมากประการ ผู้คนที่ฝึกได้ด้วยอุบายที่หลากหลาย) (7) สตฺถา
เทวมานุสฺसानิ (ทรงพร่ำสอนประโยชน์แก่สัตว์โลกทั้งปวง) (8) พุทฺโธ
(ทรงสั่งสมพระบารมี ยกพระองค์ขึ้นด้วยปัญญา ยกพระองค์ขึ้นเหนือ
ธรรมทั้งปวง และยกผู้อื่นด้วยพระเมตตา) และ (9) ภควา (ทรงเป็นผู้มี
ชุมทรัพย์อันยอดเยี่ยมด้วยคุณทั้งหลาย คือ ความมีโชค และความเป็น
ใหญ่ เป็นต้น)¹⁵¹

นอกจากพระพุทฺธคุณ 9 ประการ คาถาที่ 11 ซึ่งเป็นคาถาสุดท้าย
ของคัมภีร์จตุรารักขาแสดงวิธีการเจริญพุทธานุสสติโดยการระลึกถึง
คุณสมบัติของกาย 2 กายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ (1) รูปกาย คือ
กายภายนอกของพระองค์ซึ่งมีลักษณะเป็นเรื่องอจินไตย เกินกว่าที่จะ
ตรึกนึกคิดได้ และ (2) ธรรมกาย คือ กายธรรมของพระองค์ซึ่งมีลักษณะ
ที่เจริญมั่งคั่งไปด้วยญาณรู้ที่ไม่ทั่วไป (อสาธารณญาณ)¹⁵² แต่อย่างไร
ก็ตาม คัมภีร์จตุรารักขามีได้แสดงความเชื่อมโยงระหว่างพระพุทฺธคุณ 9
ประการ และรูปกาย หรือพระธรรมกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

4.2 เนื้อหาของพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา

จากการวิเคราะห์เนื้อหาพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา
พบว่า ผู้แต่งคัมภีร์ได้ใช้พื้นฐานความรู้จากอรรถกถาพระไตรปิฎกบาลี
มาประกอบการอธิบายเนื้อหาพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขา เริ่มแรก

151 คำแปลจากคาถาที่ 2-10 ของคัมภีร์จตุรารักขา

152 ทิสฺสฺมาโนปิ ตาวสุส รูปกาโย อจินฺตโย
อสาธารณญาณุเท ธมฺมกาเย กถา ว กาทิ
(คาถาที่ 11 ของคัมภีร์จตุรารักขา)

ผู้แต่งคัมภีร์จตุรารักขาอรรธกถาบรรยายวิธีการเตรียมตัวก่อนการเจริญ
พุทธานุสสติที่สอดคล้องกับหลักปฏิบัติที่บันทึกไว้ในคัมภีร์ปัญจสุทนี
อรรธกถามัชฌิมนิกาย ดังนี้

อนคาริโย วา อิมสมิ สาสเน ปพฺพชิตฺวา ปริสุทฺธจิตฺโต จตุ-
ปาริสฺสุทฺธิสึลฺลํ โสเธติ ฯ เตรส ธฺตุงคานิ สมายิตฺติ ฯ อญฺจตีสํวรมณฺเสสุ
อตุตฺตโน อนุกฺกุลกมฺมญฺจํ คเหตฺวา ปนฺตเสนาสนํ ปฏิเสวมาโน กสิณ-
ปริกมฺมํ กตฺวา ฅานสมาปตฺติโย นิพฺพตฺเตติ ฯ โสตาปตฺติมคฺคภาเวติ...
อนาคามิมคฺคํ ภาเวติ ฯ อโย อสุส อนคาริยปฏิปตฺติสุคฺติ¹⁵³ ฯ

อีกอย่างหนึ่ง ผู้มิได้ครองเรือน ครั้นบวชแล้วในพระศาสนา
เป็นผู้มีจิตบริสุทธิ์ชำระปาริสุทฺธิศีล 4 ให้หมดจดฯ สมาทานอุตฺตงค 13 ฯ
เขาเรียนกรรมฐานที่เกื้อกูลต่ออารมณ์ 38 ประการของตน
อยู่ในเสนาสนะอันสงบ กระทำบริกรรมกสิณ ทำฅานสมาบัติให้
เกิดขึ้น ฯ เจริญโสดาปัตติมรรค... เจริญอนาคามิมรรคฯ นี่เป็น
หนทางอันดีสำหรับการปฏิบัติของผู้มิได้ครองเรือน ฯ

ขณะที่คัมภีร์จตุรารักขาอรรธกถาได้ระบุเช่นเดียวกันว่า

ตํ ภาเวตฺถกาเมเน จตุปาริสฺสุทฺธิสึลฺลํ วิโสเธตฺวา สปฺปายธฺตุงคํ
ปริหริตฺวาปิ ปริปริตฺวตฺเตเน อนฺนรูปเสนาสเน วิหริตฺวา จริยานุกูลํ
กมฺมญฺจํ คเหตฺวา

อนนฺตวิตฺถการุณิํ คุณโตนฺนุสฺสํ มุนิํ

ภาเวยฺย พุทฺธิมา ภิกฺขุ พุทฺธานุสฺสตีมาทิตฺโต ฯ

ภิกษุผู้มีความปรารถนาที่จะเจริญ (อนุสสติ 4) นั้น พึงชำระ
ปาริสุทฺธิศีล 4 ให้บริสุทธิ์ ทั้งบริหารอุตฺตงค อันเป็นที่สบาย

มีวัตรอันเต็มเปี่ยมบริบูรณ์ อยู่ในเสนาสนะอันสมควร
เรียนกัมมัฏฐานที่เกื้อกูลแก่จิต

เมื่อระลึกถึงพระผู้มีคุณอันไพศาลอันไม่มีที่สิ้นสุด

ตามคุณ (ลักษณะพิเศษของพระองค์) พึงเจริญพุทธานุสสติ
เป็นเบื้องต้น ฯ

มีข้อสังเกตว่า ทั้งสองคัมภีร์ระบุไว้ตรงกันว่า นี่เป็นขั้นตอนการ
เจริญกรรมฐานสำหรับนักบวชเท่านั้น

ต่อจากนั้น ผู้แต่งคัมภีร์จตุรารักษาอรรถกถาแสดงอย่างชัดเจน
ว่า การเจริญพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักษา คือ การปฏิบัติธรรม
โดยการระลึกถึงบ่อยๆ ซึ่งคุณสมบัติของกายทั้งสองของพระสัมมา-
สัมพุทธเจ้า คือ รูปกาย และธรรมกาย ท่านได้แสดงคุณสมบัติของรูปกาย
ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในคัมภีร์จตุรารักษาว่า รูปกายของพระสัมมา-
สัมพุทธเจ้า หมายถึงกายเนื่อภายนอกของพระองค์ที่งดงามอย่างยิ่ง
ดังพระบาลีว่า

อสุส มุนิราชสุส ทิสฺสमानิ สมฺปจิตฺกฺสฺสฺมฺลนํ เทวมนุสฺसानํ
ปญฺญาปมาโน รูปกาโยปิ ตาว ทวตฺตีสมาหาบุริสสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
นุพฺยณฺชนพฺยามปภาเกตุมาลาทิอนนฺตาปริเมยฺยคุณสมฺมทโย
ปโสภิตो ธมฺมสินฺนิทฺธิสฺส
รูปกาโย รูปกายสุส สมฺปตฺตติปิ
ตาว อจินฺตโย จิตฺตาวิสยาติกนฺตตาย จินฺตติมฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
๗

แม้รูปกายของพระมุนิราชนั้น ที่เห็น คือ ที่ปรากฏอยู่แก่
เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ซึ่งมีกุศลมูลอันเข้าไปสั่งสมพร้อมแล้ว
เกิดขึ้นพร้อมด้วยคุณอันไม่มีประมาณไม่มีที่สิ้นสุด คือ มหาบุริส-

ลักษณะ 32 อนุพยัญชนะ 80 และมีพระเกตุมาลา มีรัศมีวาหนึ่ง
เป็นต้นก่อน เป็นรูปกายที่งดงาม คือ เป็นสรีระที่แสนละเอียดอ่อน
แนบแน่น แม้ความถึงพร้อมด้วยรูปกายเป็นสิ่งที่ไม่ควรนึกคิดก่อน
คือ ไม่พึงอาจที่จะคิดได้ เพราะล่องเลยวิสัยแห่งจิต ฯ

สำหรับส่วนของพระธรรมกายของพระองค์ที่บันทึกไว้ในคาถาที่ 11
ของคัมภีร์จตุรารักขา พระอรรธกถาจารย์กล่าวอธิบายว่า หมายถึง
วิธีการปฏิบัติธรรมโดยการระลึกถึงคุณสมบัติของพระธรรมกายของ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งมีคุณอันไม่มีประมาณไม่มีที่สิ้นสุดที่ไม่สามารถ
ที่จะสาธยายให้หมดได้แม้ในภพหนึ่ง ดังนี้

อสาธารณญาณทุเร อินุทริยปโรปริยตุเต ญาณํ สตุตันนํ
อาสยานุสเย ญาณํ ยมกปาฏิหิเร ญาณํ มหาครุณาสมาปตติยา
ญาณํ สพุพพญุตญาณํ อนาวรณญาณนุติ อิเมหิ สาวเกหิ
อสาธารณเห นหิ ญาณเห อทุเร สมิทุเร ฐมมกาเย ทสพลเวสสารชฺช-
จตุปฏิสัมภิตาอภฺจาสาเวณิกพุทฺธมฺมปฺปฏฺติอนนฺตาปริมาณคุณ-
สมุทโย ปโสภิตสีลสมาธิปญฺญาวิมุตติญาณาทิธมฺมสรีเร กา กถาว
กี วุตฺตพฺพเมว สพุพพคุณานมสํชาตสภาวโต ฯ วุตฺตํ หิ

พุทฺธโรปิ พุทฺธสุส ภณฺเญย วณฺณํ

กปฺปมฺปิ เจ อญฺญมภาสมาโน

ชีเยถ กปฺโป จิรทิมมนฺตเร

วณฺโณ น ชีเยถ ตถาคตสุสาติ ฯ

โดยสภาวะอันจะนับไม่ได้ของคุณสมบัติทั้งปวง คำกล่าว
อะไรเพียง หรือ คำอะไรที่ควรกล่าวนั้นเพียงถึงพระธรรมกาย

ทั้งหลาย ซึ่งมั่งคั่งไปด้วยอสาธารณญาณ คือ เจริญ ได้แก่ บริบูรณ์พร้อมด้วยญาณอันไม่ทั่วไปแก่สาวกทั้งหลาย 6 ประการเหล่านี้ คือ อินทรีย์ปโรปริยัตติญาณ ญาณในการรู้ธรรมาศัยของสัตว์ทั้งหลาย ยมกปาฏิหาริญาณ มหากรุณาสมบัติญาณ สัพพัญญุตญาณ (และ) อนาวรณญาณ และได้แก่ สรรีธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมแล้วจากคุณอันไม่มีประมาณไม่มีที่สิ้นสุด เช่น พลญาณ 10 เวสัชชญาณ 4 ปฏิสัมภิตาญาณ 4 และ อาเวณิกพุทธรธรรม 18 เป็นต้น คือ สรรีธรรมที่ประกอบไปด้วยคุณ เช่น ศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติอันงดงาม เป็นต้น ฯ สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า

แม้พระพุทธเจ้าฟังกล่าวถึงคุณวิเศษของพระพุทธเจ้า
หากว่าแม่ไม่กล่าวถึงเรื่องอื่นเลยแม่ตลอดกับหนึ่ง
กับหนึ่งฟังสิ้นไปในระหว่างกาลอันยาวนาน
คุณวิเศษของพระตถาคตไม่ฟังสิ้นไป ดังนี้ ฯ

จากข้อความพระบาลีทั้งหลายข้างต้น ผู้แต่งคัมภีร์จตุรารักขา-
อรรถกถาบรรยายคุณสมบัติของพระธรรมกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังนี้

1. พระธรรมกายของพระองค์มั่งคั่ง คือ บริบูรณ์พร้อมด้วย
อสาธารณญาณ 6 ที่ไม่ทั่วไปแก่สาวกทั้งหลาย คือ อินทรีย์ปโรปริยัตติญาณ
อาสยานุสยญาณ ยมกปาฏิหาริญาณ มหากรุณาสมบัติญาณ
สัพพัญญุตญาณ และอนาวรณญาณ ญาณทั้ง 6 ที่ผู้แต่งคัมภีร์
จตุรารักขาอรรถกถานำมาบรรยายนี้มีบันทึกอยู่ในคัมภีร์วิสุทธิทศนวิลาส
อรรถกถาอปทาน¹⁵⁴

154 พุทธานัน ปน จตุสุ อสงเขยเยสุ กปฺปสฺตสฺสสุเสสุ จ ปารมิโย ปุเรตฺวา

155 Cp-a: 332 = พ.จริยา.ธ. 45/537; ๓๒ Ud-a: 87 = พ.ธ.ธ. 19/131;
It-a l: 13 = พ.ธิติ.ธ. 20/17

อันดับแรก เมื่อกล่าวโดยย่อ ความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผลของ (บารมีเหล่านั้น) ๕ แต่กล่าวโดยพิสดาร (ความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า) ได้แก่ ความถึงพร้อมด้วยรูปกายอันรุ่งเรือง ด้วยหมู่แห่งคุณลักษณะเป็นเอก เช่น มหาบุริสลักษณะ 32 อนุพยัญชนะ 80 (และ) มีรัศมีวาหนึ่ง เป็นต้น (ยิ่งไปกว่านั้น ได้แก่) สิริธรรมกายอันสวยงามวิจิตรที่เกิดขึ้นด้วยคุณอันไม่มีประมาณ ไม่มีสิ้นสุด ตั้งต้นแต่อธิฐานธรรม พลญาณ 10 เวสรัสซญาณ 4 อสทธารณญาณ 6 อาเวณิกพุทธธรรม 18 ประการ ๕ อนึ่ง แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ไม่อาจที่จะสรรเสริญพระพุทธานุคุณทั้งหลาย ให้สิ้นสุดลงได้โดยหลายกับ ๕ นี่เป็นผลของ (พระบารมี) เหล่านั้น ๕ สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า

แม้พระพุทธเจ้าพึงกล่าวถึงคุณพิเศษของพระพุทธเจ้า
หากว่าแม้ไม่กล่าวถึงเรื่องอื่นเลยแม้ตลอดกับหนึ่ง
กับหนึ่งพึงสิ้นไปในระหว่างกาลอันยาวนาน
คุณพิเศษของพระตถาคตไม่พึงสิ้นไป ดังนี้ ๕

3. พระธรรมกายของพระองค์ เป็นสรีรธรรมที่ประกอบไปด้วยคุณสมบัติทั้งหลาย คือ ศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติ เป็นต้น คัมภีร์มโนรถปุรณี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย เอกาทสกนิบาต ระบุว่า ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ เป็นองค์ประกอบของธรรมชั้น¹⁵⁶ นี้แสดงให้เห็นว่า ผู้แต่งคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาเข้าใจว่า ธรรมชั้น

156 เหว อิมสมึ สาสเน สีสสมาธิวิปัสสนามัคคผลนิพพานะนิ น วพฺพณฺตํ ๕
ยถา จ โส โคปาลโก ปญฺจหิ โครเสหิ ปริพาหิโร โหติ เหวเมวายํ อเสเชน
สีลขณฺเณน อเสเชน สมาธิปญฺญาวิมุตฺติวิมุตฺติญาณทัสสนขณฺเณนาติ
ปญฺจหิ ธมฺมขณฺเณหิ ปริพาหิโร โหติ

(Mp V: 92-93 = อง.เอกาทสก.อ. 15/575)

คือ สรีระธรรม หรือ พระธรรมกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และ พระธรรมกายของพระองค์มีคุณสมบัติ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ ความเข้าใจนี้สอดคล้องกับข้อความที่ระบุไว้ใน อรรถกถาโลภสูตร ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี อรรถกถาขุททกนิกายอิติวุตตกะ ว่า พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า “ภควา” เพราะพระองค์ทรงมีภาคธรรม ภาคธรรม คือ ธรรมชั้น (ธมฺมขณฺหา) หรือ กายแห่งธรรมของพระองค์ ซึ่งมีคุณอันวิเศษที่ไม่ทั่วไปแก่บุคคลเหล่านั้น คือ ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ ปฏิสัมภิทาญาณ 4 ญาณในการกำหนดรู้ กำหนด 4 อริยวงศ์ 4 เวสาร์ชชญาณ 4 ... อภิญญา 6 อสทธารณญาณ 6 ... ตถาคตพละ 10 อานิสงส์เมตตา 11 อาการธรรมจักร 12 ธุตงค์คุณ 13 พุทธญาณ 14 วิมุตติปริปาจนียธรรม 15 อานาปานสติ 16 อปรนตปณียธรรม 17 พุทธธรรม 18 และญาณที่ทำให้รู้แจ้งถึง สิ่งทั้งหลาย เช่น อาสยญาณ เป็นต้น ของสัตว์ทั้งหลายอันไม่มีที่สิ้นสุด¹⁵⁷

นอกจากคุณสมบัติ 3 ประการดังกล่าวข้างต้น พระไตรปิฎกและ อรรถกถาบาลีทั้งหลายระบุว่า การเจริญพุทธานุสสติ คือ การตรึกระลึก นึกถึงคุณสมบัติ 9 ประการของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น แต่ผู้แต่ง คัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาอธิบายให้เห็นอย่างชัดเจนต่อไปว่า แท้จริงแล้ว

157 ตตฺถ กถํ ภควาติ ภควา ฯ เย เต สีสาทโย ธมฺมกฺขณฺหา คุณโกฏฺฐาสา เต อนนฺตสทฺธา นินฺตีสยา ตถาคตสฺส อตฺถา อุปลพฺพนฺติ ฯ ตถา หิสฺส สีสสมาธิปญฺญาวิมุตติวิมุตติญาณทัสสนํ ... จตฺสโส ปฏิสัมภิทา จตุโยนิ-ปริจฺเจทกถาณานิ จตฺตารอริยวํสา จตฺตาริ เวสาร์ชชญาณานิ ... ๑ อภิญญา ๑ อสทธารณญาณานิ ... ทส ตถาคตพลาณิ เอกาทส เมตตานิสฺสา ทฺวาทส ธมฺมจกฺกการา เตรส ธุตญฺคคุณา จุทฺทส พุทธญาณานิ ปญฺจทส วิมุตติ-ปริปาจนียา ธมฺมา โสฬสวิธา อานาปานสติ สตฺตตรส อปรนตปณียา ธมฺมา อฏฺฐารส พุทฺธธมฺมา ... อนนฺตานํ สตฺตานํ อาสยาพิวิภาวนญาณานิ จาติ (It-a I: 6-7 = พุ.อิติ.อ. 20/7-9)

พระมุนีราชเป็นผู้นำ คือ เป็นอาจารย์ผู้นำสามโลก ๆ คำว่า
 วิปัสสนาวิชิชาหิ คือ วิชชาทั้งหลาย เช่น วิปัสสนาญาณ เป็นต้น
 ได้แก่ วิชชา 8 คือ วิปัสสนาญาณ มโนมยทธิญาณ อธิวิริยญาณ
 ทิพยโสดญาณ เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ทิพยจักษุ
 ญาณและอัสวักขยญาณ ๆ สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า
 ญาณทั้งหลายเหล่านี้ คือ วิปัสสนาญาณ มโนมยทธิญาณ

158 วิปัสสนาวิชชาหา สีสลาทิจรณนิ จ
 สุตมิตุเทหิ สมปะนุโน คคณาณิ นายโก
 (คาถาที่ 5 ของคัมภีร์จักรวรรดิ)

อิทธิวิธญาณ ทิพยโสตญาณ ปฺรเจโตปริยญาณ ปุพเพนิวา-
านุสสติญาณ ทิพยจักขุญาณ และอาสวักขยญาณ เป็นเครื่อง
ประดับวิชา 8 ทั้งหลายเหล่านี้ ฯ ความงดงามอันวิเศษแห่ง
กายธรรมของพระมุนีเข้าถึงแล้วในท่ามกลางแห่งคุณเหล่านี้ ดังนี้ ฯ

ประโยคสุดท้าย คือ “มุนิธมฺมเทหิเสสโสภา คุณมชฺฌเปตา (ความ
งดงามอันวิเศษแห่งกายธรรมของพระมุนีเข้าถึงแล้วในท่ามกลางแห่งคุณ
เหล่านี้) เป็นประโยคที่น่าสังเกต เพราะเป็นประโยคที่แสดงให้เห็นชัดเจนว่า
ผู้แต่งคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาเข้าใจว่า วิชา 8 ซึ่งเป็นองค์ประกอบ
ส่วนหนึ่งของพระพุทธานุสสติ 9 ประการเป็นคุณของพระธรรมกายของ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้า หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ พระพุทธานุสสติทั้ง 9 ประการ
เป็นคุณของพระธรรมกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั่นเอง แม้ว่า
เนื้อความเช่นนี้ไม่ได้มีบันทึกในพระไตรปิฎกและอรรถกถาบาลีโดยตรง
แต่จากการศึกษาถึงความเชื่อมโยงของหลักธรรมแสดงให้เห็นชัดเจนว่า
ความเข้าใจของพระอรรถกถาจารย์ถูกต้องตรงตามที่มีบันทึกไว้ใน
อรรถกถาบาลีทุกประการ ตัวอย่างอ้างอิงที่เห็นได้ชัดเจนที่แสดงว่า
พระพุทธานุสสติ 9 ประการเป็นคุณของพระธรรมกาย คือคำว่า “ภควา” คัมภีร์
สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย แสดงความหมายดังนี้

ภคฺคราโค ภคฺคโทโส ภคฺคโมโห อนาสโว
ภคฺคาสฺส ปาปกา ญฺมมา ภควา เตน วุจฺจตีติ ฯ
ภาคฺยวตาย จสฺส สตปฺปญฺญุลกฺขณธฺรสฺส รุปกายสมฺปตฺติ
ทิปิตา โหติ ภคฺคโทสตาย ญฺมฺมกายสมฺปตฺติ¹⁵⁹ ฯ
พระองค์ทรงหักราคะได้แล้ว ทรงหักโทสะได้แล้ว
ทรงหักโมหะได้แล้ว หาอาสวะมิได้ ธรรมอันเป็นบาปทั้งหลาย

พระองค์ก็ทรงหักเสียแล้ว เพราะเหตุนี้ จึงเฉลิมพระนาม
ว่า ภควา ฯ

ก็ความถึงพร้อมด้วยรูปกายของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น
ผู้ทรงบุญลักษณะนบรื้อย ย่อมเป็นอันท่านแสดงแล้ว เพราะความที่
พระองค์ทรงมีพระกายสมส่วน ความถึงพร้อมด้วยพระธรรมกาย
ย่อมเป็นอันท่านแสดงแล้ว เพราะความที่พระองค์ทรงหักโทษ
ได้แล้ว ฯ

อีกตัวอย่างหนึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี อรรถกถาขุททก-
นิกาย อิติวุตตกะ คัมภีร์ได้แสดงความหมายของคำว่า “อรห” ดังนี้

อรหตาติ อิมินาสุส อนวเสสกิเลสอุปทานทีปเนน อาสวกุ-
ชยปทญฺจานสพฺพบุญุตตนาณานิคมปริทีปโกโต ทสพลจตุเวสสารชฺช-
ฉอสาธารณญาณอุจฺจาสาเวณิกพุทฺธมฺมาทิจินฺตเยยุยาปริ-
เมยุยาธมฺมกายสมฺปตฺติ ทีปิตา โหติ¹⁶⁰ ฯ

ด้วยบทว่า อรหตา นี้ ท่านแสดงความถึงพร้อมด้วย
พระธรรมกายอันจะนับประมาณมิได้อันเป็นเรื่องอจินไตย เช่น
พลญาณ 10 เวสัชชญาณ 4 อสธารณญาณ 6 และอาเวณิก-
พุทฺธธรรม (ธรรมเฉพาะพระพุทฺธเจ้า) 18 เป็นต้น เพราะแสดงการ
บรรลุลัพพัญญุตญาณ มีการสิ้นอาสวะเป็นปทัฏฐาน ฯ

คำอธิบายของผู้แต่งคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาแสดงให้เห็นถึง
ความแตกฉานหลักธรรมในพระไตรปิฎก และอรรถกถาบาลีของท่านเป็น
อย่างดี ท่านแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า พุทธานุสสติ คือ การระลึกถึง

คุณสมบัติของกายทั้งสองกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ รูปกาย และธรรมกาย ซึ่งเป็นสิ่งที่อยู่เหนือปรากฏการณ์ธรรมชาติ และเป็นเรื่อง อจินไตย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คุณสมบัติของพระธรรมกายของพระองค์ มีพลานุภาพยิ่งใหญ่ คุณสมบัติอันไม่มีที่สิ้นสุดและนับประมาณมิได้ของ พระธรรมกายของพระองค์เป็นสิ่งที่มียุ่จริงซึ่งบันทึกไว้ในอรรถกถาบาลี ทั้งหลายซึ่งมีอายุเก่าแก่อยู่ในช่วงราวคริสต์ศตวรรษที่ 4-5

5. บทสรุป

จากการตรวจชำระและศึกษาพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขา-อรรถกถาสามารถสรุปได้ดังนี้ (1) เอกสารใบลานที่สร้างโดยพระ มหากษัตริย์ และผู้มียศถาบรรดาศักดิ์ เป็นเอกสารใบลานที่มีคุณภาพ ดีที่สุด เพราะสร้างด้วยความตั้งใจอย่างสูง ทำให้ลักษณะตัวเขียนและ คำอ่านที่มีอยู่ในคัมภีร์มีความละเอียด ประณีต และถูกต้องสมบูรณ์ มากกว่าเอกสารใบลานที่สร้างโดยสามัญชนทั่วไป (2) เพื่อให้เนื้อหา คัมภีร์มีความถูกต้องและสมบูรณ์มากที่สุด การใช้เอกสารใบลานจำนวน หลายฉบับในการตรวจชำระคัมภีร์เป็นสิ่งที่มีความจำเป็น เพราะเมื่อมี เอกสารใบลานจำนวนมากเท่าใด จะทำให้มีทางเลือกของคำอ่าน ดั้งเดิมของคัมภีร์มากขึ้นเท่านั้น (3) อายุของเนื้อหาคัมภีร์มีความสำคัญ มากกว่าปีที่คัดลอกคัมภีร์ แม้ว่าคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาเป็นคัมภีร์นอก พระไตรปิฎกซึ่งแต่งในช่วงราวคริสต์ศตวรรษที่ 17 ขึ้นไป แต่เนื้อหา ของคัมภีร์นั้นเก่าแก่และมีคุณค่ามาก เพราะเนื้อหาของคัมภีร์อยู่บน พื้นฐานความรู้จากอรรถกถาบาลีทั้งหลายซึ่งมีอายุอยู่ในราวคริสต์ ศตวรรษที่ 4-5 (4) การคัดลอกเอกสารใบลานคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา

เป็นจำนวนมากในประเทศไทยในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 สะท้อนให้เห็นถึงความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา และความสนใจในการศึกษา เรียนรู้ และปฏิบัติธรรมแบบจตุกรรมฐานในสมัยนั้น (5) การศึกษาคัมภีร์บาลีท้องถิ่นที่นอกเหนือจากพระไตรปิฎก และอรรถกถาบาลีเป็นสิ่งที่มีความจำเป็น เพราะคัมภีร์เหล่านั้นเป็นบทสรุปความรู้ และความเข้าใจเกี่ยวหลักธรรมที่บันทึกไว้ในพระไตรปิฎก และอรรถกถาบาลีทั้งหลายของพระเถระผู้เป็นนักปราชญ์ในอดีต ความรู้และความเข้าใจของพระญาณมงคลเถระ ผู้รจนาคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา ทำให้เราารู้และสังเกตได้ว่า พระพุทธคุณ 9 ประการ เช่น อรหัง เป็นต้น ในพุทธานุสสติคือ คุณสมบัติ 9 ประการของพระธรรมกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามิใช่เป็นคุณสมบัติ 9 ประการของกายเนื้อ หรือรูปกายของพระองค์ ยิ่งไปกว่านั้น คำว่า “ธรรมกาย” สามารถที่จะใช้คำอื่นๆ แทนได้ เช่น ธรรมสรีระ ธรรมขันธ และภาคธรรม เป็นต้น สิ่งเหล่านี้มิได้มีการระบุไว้อย่างชัดเจนในพระไตรปิฎกและอรรถกถาบาลีทั้งหลาย แต่การศึกษาวิเคราะห์พุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาทำให้เรากลับมาทบทวนคำสอนและสามารถรู้ได้ว่า แท้จริงแล้ว ความรู้ และความเข้าใจของผู้แต่งได้นำมาจากพระไตรปิฎก และอรรถกถาบาลีทั้งสิ้น

อักษรย่อ

พระไตรปิฎก และอรรคกถาบาลี อักษรโรมัน

ฉบับสมาคมบาลีปกรณ์ (PTS)

- AN *Āṅguttaranikāya*, R. Morris (ed.), A.K. Warder (rev), vol.I, London: PTS, 1885, rep. Oxford: PTS, 1989; R. Morris (ed.), vol.II, London PTS, 1888, rep. Oxford: PTS, 1995; E. Hardy (ed.), vol.III-V, London: PTS, 1897-1900, rep. London: PTS, 1976-1979.
- Ap *Apadāna*, Marry. E. Lilley (ed.), London: Pali Text Society, 1925-1927.
- Ap-a *Visuddhajanavilāsini* (*Apadāna-aṭṭhakathā*), C.E. Godakumbura (ed.), London: PTS, 1954.
- Cp-a *Paramatthadīpanī* (*Cariyāpiṭaka-aṭṭhakathā*), D.L. Barua (ed.), London: PTS, 1939; reprinted with indexes by H. Kopp, London: PTS, 1979.
- It-a *Paramatthadīpanī* (*Itivuttaka-aṭṭhakathā*), M.M. Bose (ed.), Vol.I, London: PTS, 1934 and Vol. II (1936); reprinted as one volume, London: PTS, 1977; Vol III: Indexes by H. Kopp, London: PTS, 1980.
- J *Jātaka* together with its commentary, V. Fausbøll (ed.), 7 vols. London: PTS, 1877-96, 1990-1, 2018; Vol. VII: Indexes by Andersen, Dines, 1897, 1992.

- Mp *Manorathapūraṇī (Aṅguttaranikāya-aṭṭhakathā)*, M. Walleser and H. Kopp (eds.), 5 vols, London: PTS, 1924-57.
- Ps *Papañcasūdanī (Majjhimanikāya-aṭṭhakathā)*, J.H. Woods, D. Kosambi and I.B. Horner (eds.), 5 vols, London: PTS, 1922-38; reprinted as one volume (ed.), I.B. Horner, London: PTS, 1977.
- Sn *Suttanipāṭa* (New Edition), Dines Andersen and Helmer Smith (eds.), London: PTS, 1913.
- Sp *Samantapāsādikā (Vinaya-aṭṭhakathā)*, J. Takakusu and M. Nagai (eds.), London: PTS, 1924-47. Vol. VIII: Indexes by H. Kopp, London: PTS, 1977.
- Th-a *Paramatthadīpanī (Theragāthā-aṭṭhakathā)*, F.L. Woodward (ed.) 3 vols, London: PTS, 1940-59.
- Ud-a *Paramatthadīpanī (Udāna-aṭṭhakathā)*, F.L. Woodward (ed.), London: PTS, 1926.

ปกรณ์วิเศษ บาลีไวยากรณ์ และอื่น ๆ

- ad. Addition
- CSCD CD-Rom of the Burmese *Chaṭṭhasaṅgīti*
(= *Chaṭṭhasaṅgāyana*) version of the Pāli Tipiṭaka
(Vipassana Research Institute (VRI))
- em. Emendation
- Khuddas *Khuddasikkhā*, Müller, Edward (ed.), London: PTS, 1883.

- om. Omission
- Sadd *Saddanīti*, Helmer Smith (ed.), 5 vols, London: PTS, 1928-66, 2001.
- Vism *Visuddhimagga*, Rhys Davids, C.A.F. (ed.), London: PTS, 1920.
- so Adopted reading
- นิติ. ปท. สัททนีติปทมาลา: คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์. พระธรรมโมลี (ตรวจชำระ) และพระมหานิมิตร ธรรมสาโร (แปล) กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, 2547.
- วิสุทธิ. วิสุทธิมคฺคสุตฺต นาม ปกรณวิเสสสุตฺต. มหามกุฏราชวิทยาลัย (ตรวจชำระ) ภาค 1-3 กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2548.
- ˘ read as short metrically
- read as long metrically

บรรณานุกรม

• ภาษาไทย

1. หนังสือ

กรมศิลปากร.

2560 **พระมหากษัตริย์ของไทย**. กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่งจำกัด.

ทวี เชื้อนแก้ว.

2524. **สวดมนต์ฉบับภาคเหนือ**. เชียงใหม่: รุ่งเรืองการพิมพ์.

พระมหาไฉ วชิรเมธี (ไชยฤาชา).

2558. **สูตรมนต์ตามเมืองน่าน (นันทปุระปริตร)**. แพรว: เลิศไพศาล การพิมพ์.

สุรสิทธิ์ ไทยรัตน์.

2556. **คัมภีร์โบราณในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

วัดป่าแพ่ง.

ม.ป.ป. **ปั๊มนสูตรมนต์ต้นตำรับ (ฉบับวัดป่าแพ่ง)**. เชียงใหม่: สำนักพิมพ์ แสงเทียนสังฆภัณฑ์.

• ภาษาต่างประเทศ

1. หนังสือ

Bimalendra Kumar.

1992. *Gandhavaṃsa: A History of Pali Literature*. New Delhi: Eastern Book Linkers.

CABATON, A.

1980. *Catalogue Sommaire des Manuscrit Sanscrits et Pālis*. Paris: Ernest Leroux.

GEIGER, Wilhelm.

1943. *Pāli Literature and Language*. Calcutta: University of Calcutta.

MALALASEKERA, G.P.

1928. *The Pāli Literature of Ceylon*. Colombo: Gunasena.

SADDHĀTISSA, H.

1990. *Pāli Literature of South-East Asia*. Singapore: Singapore Buddhist Meditation Centre.

Śrī Vācissara DEVUNDARA.

1983. *Maha Pirit Pota*. Colombo: Guṇasēna.

VANARATNE, Ranjith.

1980. *Theravadi Samanera Banadaham Pota*. Colombo: Samayawadhana.

WARDER, A.K.

1967. *Pali Metre: A Contribution to the History of Indian Literature*. London: The Pali Text Society.

2. วารสาร

Minayeff.

1886. "Gandhavaṃsa." *Journal of the Pali Text Society*, 54-80.

MÜLLER, Edward.

1883. "Khuddhasikkhā-Mūlasikkhā." *Journal of the Pali Text Society* 1, 86-132.

NORMAN, K.R.

1993. "External Sandhi in Pāli with Special Reference to the Suttanipāta." *Journal of the Pali Text Society* 19, 203-13.

PANITCHAYAPONG, Supranee.

2018. "An Edition and Study of the Buddhānussati in the Pāli Caturārakkhā-aṭṭhakathā." *Journal of Nāṇasaṃvara Centre for Buddhist Studies* 1, 163-196.

3. ข้อมูลออนไลน์

Ānandajoti Bhikkhu.

2006. *"Caturārakkhā Bhāvanā: Four Protective Meditations"*
Accessed June 6,
<http://www.ancient-buddhist-texts.net>.

HUNDIUS, Harald and David WHARTON.

2011. *"Digital Library of Lao Manuscripts"* Accessed June 6,
<https://www.laomanuscripts.net>.